

ALEKSANDER SMOLIŃSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-2185-8589

Przegląd najważniejszej polskiej oraz ukraińskiej i rosyjskojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego. Przyczynek do przeglądu i oceny dorobku polskiej historiografii na temat dawnych koronnych Kresów Południowo-Wschodnich¹

Słowa kluczowe

Rzeczypospolita Obojga Narodów, Kresy Wschodnie, koronne (polskie) Kresy Południowo-Wschodnie, Kamieniec Podolski, literatura polska i obca dotycząca dziejów i teraźniejszości Kamieńca Podolskiego

¹ Autor już wcześniej podejmował tę tematykę – vide: A. Smoliński, *Polska i polskojęzyczna literatura historyczna dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2009, nr 5 (112); idem, *Przegląd najważniejszej polsko- oraz ukraińsko- i rosyjskojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Історичний Архів. Наукові Студії” 2009, випуск 3; idem, *Przegląd polskiej oraz obcojęzycznej literatury dotyczącej dziejów*

Streszczenie

Dawne koronne Kresy Wschodnie wieloetnicznej oraz wieloreligijnej i wielokulturowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, choć dzisiaj już praktycznie w całości znajdują się poza obszarem państwa polskiego, to nadal posiadają magnetyzujący urok i w dalszym ciągu wywierają ogromny wpływ na wyobraźnię pewnej części współczesnych Polaków – głównie tych, których korzenie rodzinne sięgają obszarów byłych Kresów Północno-Wschodnich lub Południowo-Wschodnich. Budzą również swoistą nostalgię za przysłowiowym „rajem utraconym” oraz poczucie dumy z własnej, wielkiej i wspaniałej, choć jednocześnie dawno już minionej i przebrzmiałej przeszłości.

Efektom tego zjawiska są liczne publikacje, zarówno naukowe, jak i jeszcze liczniejsze, popularnonaukowe, w tym także obcojęzyczne. Dzięki nim współczesny Polak może poznać złożone i bogate dzieje polityczne, militarne i społeczne, głównie dawnych, polskich Kresów Wschodnich, w tym Podola oraz leżącego tam miasta Kamieniec wraz z jego zabytkami. Autor tego materiału postawił sobie za cel omówienie najważniejszej polsko- oraz ukraińsko- i rosyjskojęzycznej literatury dotyczącej dziejów politycznych, społecznych i militarnych oraz zabytków jednego z niezwykle ważnych dla Polaków kresowych miast – Kamieńca Podolskiego. Przegląd ten rozpoczęto od przedstawienia pozycji powstałych w XIX wieku oraz na początku wieku XX, następnie wskazano najważniejsze prace wydane w okresie II Rzeczypospolitej, a także opracowania, które powstawały w PRL-u. Omówienie to kończy wykaz i próba oceny najistotniejszych wydawnictw źródłowych, monografii i opracowań zbiorowych, jakie ukazały się w Polsce po 1989 roku i na Ukrainie po odzyskaniu przez ten kraj niepodległości politycznej.

Kamieńca Podolskiego, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2009, nr 2; idem, *Przegląd polskiej literatury historycznej dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego – uzupełnienia*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2011, nr 2 (121); idem, *Polska oraz obcojęzyczna literatura dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego – uzupełnienia*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2010–2011, nr 3–4; idem, *Polskojęzyczna literatura naukowa, popularnonaukowa oraz popularna z końca XIX w. oraz z przełomu XX i XXI w. dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2014, nr 2 (134); idem, *Przegląd polskiej oraz ukraińskiej i rosyjskojęzycznej*

Dawne Kresy Wschodnie rozległej, wieloetnicznej oraz wieloreligijnej i wielokulturowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów² oraz znacznie skromniejszej terytorialnie Rzeczypospolitej Polskiej z lat 1921–1939³, choć dzisiaj już praktycznie w całości znajdują się poza obszarem państwa polskiego, nadal posiadają jednak magnetyzujący urok i w dalszym ciągu wywierają ogromny wpływ na wyobraźnię i wrażliwość pewnej, choć raczej coraz mniej licznej i raczej ustawicznie malejącej, grupy współczesnych Polaków⁴. Ponadto u części osób, głównie tych, których antenaci wywodzą się właśnie z Kresów Wschodnich, budzą również swoistą nostalgę za szczęsnymi (dobrymi) czasami, czyli za przysłowio- wym „rajem utraconym” oraz poczucie dumy z własnej, wielkiej

literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego, [w:] Obok siebie. Studia polsko-ukraińskie, praca zbior. pod red. nauk. K. Kościelniaka, M. Krotofila, A. Smolińskiego, Toruń 2014. Jednakże z racji czasu opublikowania tych tekstów w praktyce zawierały one omówienie publikacji, które ukazały się do początków 2014 r. Natomiast obecne studium uwzględnia najważniejsze bądź też najciekawsze, zdaniem autora, źródła i literaturę wydaną w Polsce oraz na Ukrainie do początku 2023 r., głównie zaś na przestrzeni ostatnich kilkadziesiąt lat. Jednocześnie omówił on również te istotne prace, które pominął we wcześniejszych swoich tekstach. Poza tym potencjalny czytelnik tego tekstu powinien zdawać sobie sprawę, że prace omówione w jego dalszej części stanowią autorski wybór piszącego te słowa, przy czym starał się on wskazać na najważniejsze, jego zdaniem, publikacje dotyczące Kamieńca Podolskiego.

² Szerzej, poza częścią dalej cytowanych źródeł i literatury, vide także: J. Besała, *Tam kiedyś była Rzeczpospolita. Ziemia ukraińska*, Poznań 2016.

³ Vide chociażby: W. Mędrzecki, *Kresowy kalejdoskop. Wędrówki przez ziemię wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Kraków 2018. Ponadto vide także: B. Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, przekład A. Korzeniowska-Bihun, M. Hud, Warszawa 2018.

⁴ Nie należy też zapominać o Polakach lub o ich potomkach nadal żyjących na dawnych Kresach Wschodnich, których liczba ulega pewnym fluktuacjom – szerzej vide chociażby: T. Siedlar-Kołyżko, *Byli, są. Czy będą...?*, Kraków 2006.

i wspaniałej, choć jednocześnie dawno już minionej i przebrzmiałej przeszłości⁵. Bowiem, według autorek jednej ze współczesnych publikacji, Kresy Wschodnie to:

(...) słowa, które w wielu z nas budzą tęsknotę za tym, co było, a co bezpowrotnie minęło. Z pamięci starszych wydobywają wspomnienia z dzieciństwa, u młodszych wywołują pragnienie zajrzenia w głąb czasu, historii narodu i własnych przodków. Nazwy kresowych miast, miasteczek i wsi znamy z rodzinnych opowieści jako nazwy miejsc, w których przychodziły na świat, dorastały i umierały pokolenia ludzi nigdy przez nas niewidzianych, lecz drogich nam przez istnienie więzów krwi.

Kresy bliskie są nam także przez swą obecność w literaturze – w dziełach powstałych zarówno przed laty, jak i współcześnie, adresowanych do dzieci i do dorosłych, tworzących odrębny świat z żyjącym w nim barwnym tłumem bohaterów. Podążamy za nimi przez (...) dzikie przestrzenie Ukrainy, przeżywamy ich rozterki, rozpoznajemy w ich radościach i cierpieniach własne, a Kresy niepostrzeżenie wrastają w naszą tożsamość. (...)

Jednocześnie bliskość i niedostępność Kresów, ich przemilczanie i obrastanie w legendę, przechodzenie w sferę mitu, sprawiają, że wiedza o tych ziemiach przegrywa z ładunkiem emocji, jaki towarzyszy tematowi Kresów w niejednej rozmowie. (...)

Nazwa „Kresy Wschodnie” ma dziś ściśle określone ramy nie tylko terytorialne, ale też czasowe. (...) Obecnie jednak najczęściej używana jest na określenie terenów, które w czasach istnienia II Rzeczypospolitej należały do jej terytorium, zaś po 1945 r. znalazły się za wschodnią granicą naszego państwa⁶.

⁵ Szerzej vide choćby: A. Karwińska, *Małe ojczyzny – między pamięcią a mitem. Przykład Kresów*, [w:] *Pamięć Kresów – Kresy w pamięci*, praca zbior. pod red. B. Tracza, Katowice–Gliwice 2019; I. Sobieraj, *Rekonstrukcja pamięci prywatnej potomków Kresowian*, [w:] ibidem, a także: T. Ciesielski, M. Żeromska-Ciesielska, *Mitologizacja Kresów początku XX wieku we wspomnieniach Eugeniusza Janiszewskiego, Heleny Kutylowskiej, Julii Rutkowskiej i Juliana Ścibora-Marchockiego*, [w:] *Między mitem a rzeczywistością. Kresy Wschodnie w XIX i XX wieku*, praca zbior. pod red. A. Dawid, J. Lusek, Bytom–Opole 2017.

⁶ Cyt. za: M. Dobrowolska-Kierył, *Przedwojenne Kresy. Najpiękniejsze fotografie*, Warszawa 2010, s. 5. Nie należy też zapominać, że niekiedy dochodzi

Prawidłowościom tym, poza faktem braku przynależności do obszaru II Rzeczypospolitej⁷, odpowiada także swoisty narodowy mit dotyczący Kamieńca Podolskiego, do którego powstania – o czym szerzej w dalszej części tego tekstu – przyczyniła się również powstała w okresie zaborów – tworzona „ku pokrzepieniu serc” – polska literatura piękna⁸. Stąd też autor podjął się próby przedstawienia oraz choćby pobieżnego przeglądu i oceny dotychczasowej polskiej, a także ukraińskiej i rosyjskojęzycznej literatury dotyczącej tego magicznego miasta i twierdzy.

też do swoistej i raczej niepotrzebnej mitologizacji Polaków mieszkających na Kresach, którzy jakoby *en masse* mieli wykazywać się pewnymi specyficznymi – szczególnie dodatnimi – cechami charakteru – vide choćby wspomnienia Janusza Meissnera, który po latach o swoich kolegach lotnikach z 1. Pułku Lotniczego pisał w sposób następujący: „Baykowski jest dobrym kolegą, od nikogo nie stroni, ale w głębi duszy – jak większość byłych ziemian z Kresów – uważa się za pana i Polaka najlepszej kategorii. Zygmunt Wasilewski, czyli »Waśka« (syn warszawskiego majstra murarskiego), mówi, że znaczną część winy ponosi za to niejaki Henryk Sienkiewicz: wmówił w tych kresowiaków wszelkie narodowe cnoty i zalety. Wystarczy przeczytać »Trylogię«...” – vide J. Meissner, *Wiatr w podeszwach*, Warszawa 1971, s. 8–9. Podobnego zdania był też Pierwszy Marszałek Polski Józef Piłsudski, który twierdził, że społeczeństwo polskie przypomina obwarzanek, gdyż wszystko co najlepsze znajduje po brzegach.

⁷ Bowiem w wyniku postanowień traktatu ryskiego z marca 1921 r. Kamieniec Podolski znalazł się w Związku Sowieckim, mianowicie w składzie Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Tak więc od 1793 r., z krótką przerwą w 1920 r., miasto to znajdowało się poza granicami państwa polskiego, stanowiąc najpierw w czasach carskich składnik „ziem zabranych”, a następnie należąc do sowieckiej Ukrainy.

⁸ Szerzej vide chociażby: A. Smoliński, *Zbaraż i Kamieniec Podolski – ślady Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsca literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, [w:] *Sienkiewicz dzisiaj. Formy (nie) obecności*, praca zbior. pod red. B. Burdzieja, E. Owczarz, Toruń 2010; idem, *O micie Kamieńca Podolskiego – ślady Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsca literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2017, t. 16.

Rozważania te można rozpocząć od dość oczywistej konstatacji. Mianowicie skutek przemian politycznych, które w tej części Europy nastąpiły po 1989 i 1991 roku, przede wszystkim w Polsce, przez ponad ćwierć wieku dał się zauważyć wyraźny renesans zainteresowania Kresami Wschodnimi, głównie zaś Kresami Południowo-Wschodnimi, jakie niegdyś obejmowały należące do Korony województwo ruskie oraz Wołyń i Podole, a także ziemie ukraińskie⁹. Dotyczył on zarówno ich niezwykle ciekawej i barwnej historii, jak i kultury materialnej oraz politycznej i duchowej zamieszkującej tam zróżnicowanej ludności. Efektem tego zjawiska, poza ożywionym, płynącym z Polski na współczesną Ukrainę, ruchem turystycznym¹⁰, są również licz-

⁹ W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów były to: wspomniane już województwo ruskie oraz województwa wołyńskie, podolskie i braclawskie, a także rozległe województwo kijowskie. Poza tym, przynajmniej częściowo, do Kresów Południowo-Wschodnich można też zaliczyć województwo bełskie. Obecnie całość tego terytorium znajduje się w granicach niepodległej Ukrainy.

¹⁰ Vide choćby: M. Głowacka-Grajper, *Kresowa „turystyka sentymentalna” jako element kreowania pamięci o utraconych terytoriach. Spojrzenie socjologiczne*, [w:] *Pamięć Kresów – Kresy w pamięci...*, op. cit. Zauważyć też warto, iż wieloletnie obserwacje autora zdają się wskazywać na słabnięcie fali polskich turystów docierających na dawne koronne (polskie) Kresy Południowo-Wschodnie. Wydaje się, że początek tego zjawiska nastąpił około 2012 r. Przyczyny takiej sytuacji, pomimo braku wiz wjazdowych dla Polaków udających się na Ukrainę, są dość złożone i nie czas, i miejsce, aby je tutaj szerzej omawiać i analizować – o części przyczyn tego zjawiska vide choćby: *Замковий туризм тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку*, Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 року). Відповідальний редактор О.В. Заставецька, Тернопіль 2012. Kolejnym czynnikiem, który na wiele lat może praktycznie całkowicie zatamować napływ polskich turystów jest napaść Federacji Rosyjskiej na Ukrainę w 2014 r., szczególnie zaś pełnoskalowa wojna rozpoczęta przez Rosję 24 lutego 2022 r. Jest jednak rzeczą ciekawą, iż okoliczności te, przynajmniej na razie, zdają się nie mieć poważniejszego wpływu na znaczący – odpowiedni – spadek liczby polskich publikacji dotyczących Kresów Południowo-Wschodnich. Tych

ne publikacje, zarówno naukowe¹¹, jak i jeszcze chyba liczniejsze,

bowiem nadal, o czym niżej, ukazuje się całkiem sporo, choć niestety z roku na rok raczej coraz mniej.

¹¹ Vide choćby: J.T. Petrus, *Żółkiew i jej kolegiata*, Warszawa 1997; P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001; *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice*, praca zbior. pod red. M. Wagnera, J. Wojtasika, Siedlce 2004; *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, praca zbior. pod red. T. Ciesielskiego, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008; K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa 2006; N. Tarkowska, *Lecznica narodu. Kulturotwórcza rola Zakładu Przyrodoleczniczego doktora Apolinarego Tarnawskiego w Kosowie na Pokuciu (1893–1939)*, Kraków 2016; *Stanisławów na dobre i na złe. Wspomnienia i relacje Polaków*, wstęp, wybór i opracowanie J. Krasnodębski, Warszawa 2021; A. Gliński, *Gmina ormiańska w Stanisławowie w drugiej połowie XVII i XVIII wieku – organizacja, gospodarka, codzienność*, Kraków–Wrocław 2022; Ż. Komar, *Stanisławów 20/XX – miasto i architektura (1918–1939)*, Wojnowice 2023. Jednak za najwartościowsze publikacje tego typu należy uznać serię zatytułowaną *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 1, *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, wydawaną od lat przez Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie. Jej redaktorem naukowym jest Jan K. Ostrowski. Dotychczas ukazały się już 23 tomy, mianowicie: t. 1, oprac. K. Kuczman, D. Nowacki, J.K. Ostrowski, P. Pencakowski, Kraków 1993; J.T. Petrus, t. 2, *Kościóły i klasztory Żółkwi*, Kraków 1994; t. 3, oprac. A. Betlej, M. Czuba, M. Kaleciński, P. Krasny, Ś. Lenartowicz, J.K. Ostrowski, R. Quirini-Popławski, S. Skrzyniarz, T. Zaucha, Kraków 1995; t. 4, oprac. A. Betlej, K. Czyżewski, P. Krasny, K. Kuczman, D. Nowacki, J.K. Ostrowski, P. Pencakowski, J.T. Petrus, R. Quirini-Popławski, Kraków 1996; t. 5, oprac. A. Betlej, K. Brzezina, A. Gluzińska, E. Herniczek, P. Krasny, Ś. Lenartowicz, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, R. Quirini-Popławski, P. Szlezynger, M. Walczak, T. Zaucha, Kraków 1997; t. 6, oprac. E. Herniczek, Ś. Lenartowicz, J.K. Ostrowski, R. Quirini-Popławski, T. Zaucha, Kraków 1999; t. 7, oprac. A. Betlej, P. Krasny, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, M. Walczak, M. Wojcik, R. Quirini-Popławski, Kraków 1999; t. 8, oprac. A. Betlej, K. Brzezina, P. Krasny, Ś. Lenartowicz, J.K. Ostrowski, J. Skrabski, M. Walczak, J. Wolańska, T. Zaucha, Kraków

2000; t. 9, oprac. A. Betlej, K. Brzezina, P. Krasny, Ś. Lenartowicz, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, R. Quirini-Popławski, M. Walczak, M. Wojcik, T. Zaucha, Kraków 2001; t. 10, oprac. A. Betlej, K. Brzezina, P. Krasny, Ś. Lenartowicz, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, R. Quirini-Popławski, J. Skrabski, M. Walczak, M. Wojcik, J. Wolańska, T. Zaucha, Kraków 2002; t. 11, oprac. A. Betlej, M. Biernat, K. Brzezina, A. Gluzińska, P. Krasny, M. Kurzej, Ś. Lenartowicz, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, J. Skrabski, M. Walczak, J. Wolańska, T. Zaucha, Kraków 2003; t. 12, *Kościół i klasztor Lwowa z wieków XIX i XX*, oprac. A. Betlej, M. Biernat, K. Brzezina, P. Krasny, J.K. Ostrowski, J. Skrabski, Kraków 2004; t. 13, oprac. A. Betlej, M. Biernat, K. Brzezina, A. Giebuta, A. Gluzińska, P. Krasny, M. Kurzej, Ś. Lenartowicz, R. Nestorow, J.K. Ostrowski, R. Quirini-Popławski, T. Zaucha, Kraków 2005; t. 14, oprac. A. Betlej, M. Biernat, R. Brykowski, K. Brzezina, J. Chrząszczewski, S. Fłys, P. Krasny, M. Kurzej, R. Nestorow, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, R. Quirini-Popławski, G. Ruszczyk, P. Siredźuk, M. Sobczyńska-Szczepańska, T. Zaucha, Kraków 2006; t. 15, oprac. A. Betlej, M. Biernat, K. Brzezina, P. Krasny, M. Kurzej, Ś. Lenartowicz, R. Nestorow, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, R. Quirini-Popławski, J. Skrabski, T. Zaucha, Kraków 2007; t. 16, oprac. A. Betlej, M. Biernat, K. Brzezina, P. Krasny, M. Kurzej, Ś. Lenartowicz, R. Nestorow, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, R. Quirini-Popławski, J. Skrabski, T. Zaucha, Kraków 2008; t. 17, oprac. A. Betlej, M. Biernat, K. Blaschke, K. Brzezina, P. Krasny, M. Kurzej, R. Nestorow, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, R. Quirini-Popławski, T. Zaucha, Kraków 2009; t. 18, oprac. A. Betlej, M. Biernat, K. Blaschke, K. Brzezina, P. Krasny, M. Kurzej, Ś. Lenartowicz, R. Nestorow, J.K. Ostrowski, R. Quirini-Popławski, T. Zaucha, Kraków 2010; t. 19, oprac. J. Adamski, A. Betlej, M. Biernat, K. Blaschke, K. Brzezina-Scheuerer, M. Kurzej, M. Łepkowski, R. Nestorow, J.K. Ostrowski, T. Zaucha, Kraków 2011; t. 20, oprac. A. Betlej, M. Biernat, M. Kurzej, J.K. Ostrowski, Kraków 2012; t. 21, *Katedra łacińska we Lwowie*, oprac. J. Adamski, M. Biernat, J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, Kraków 2013; t. 22, oprac. A. Betlej, M. Biernat, M. Kurzej, M. Łepkowski, J.K. Ostrowski, T. Zaucha, Kraków 2014; t. 23, oprac. M. Biernat, M. Łepkowski, K. Mamajko, J.K. Ostrowski, G. Ruszczyk, współpracowali A. Betlej, A. Dworzak, R. Nestorow, T. Pasteczka, T. Zaucha, Kraków 2015.

popularnonaukowe¹², w tym także obcojęzyczne¹³, w przypadku

¹² Vide chociażby: P. Kozarski, T. Swat, *Żółkiew (Жовква)*, Warszawa 1997; P. Kozarski, T. Swat, *Żółkiew i jej świątynie*, Żółkiew 1999; J. Kolbuszewski, *A to Polska właśnie. Kresy*, Wrocław 2002; *Kresy. Śladami naszych przodków*, projekt i oprac. K. i P. Dylikowie, Kraków 2002; R. Marcinek, S.W. Tarasow – zdjęcia, *Polska. Kresy Wschodnie*, Kraków 2002; M. Machynia, R. Marcinek, *Kresy. Zamki i fortyfikacje*, Kraków [b.r.]; *Encyklopedia Kresów*, praca zbior., Kraków [b.r.]; A. Górską, *Kresy. Przewodnik*, Kraków [b.r.]; K. Węglińska, *Kresowym szlakiem. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2005; eadem, *Wędrówki kresowe. Gawędy o miejscach ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2006; eadem, *Na dalekiej Ukrainie. Gawędy kresowe*, Warszawa 2007; *Dzieje Kresów*, praca zbior., Kraków 2006; S.S. Niciejka, *Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie*, Warszawa 2006; Z. Skrok, *Podolska legenda. Powstanie i pogrzeb polskiego Podola*, Warszawa 2007; Ł. Galusek, M. Jurecki, *Kresy na nowo odkryte. Wspólne dziedzictwo Polski i Ukrainy*, Kraków 2007; J. Czarnowski, *Perły Kresów*, Warszawa 2008; T. Siedlar-Kołyško, *Od Smoleńska po Dzikie Pola. Trwanie Polaków na ziemiach wschodnich I Rzeczypospolitej*, Kraków 2008; T. Olszański, *Kresy kresów. Stanisławów*, Warszawa 2008; idem, *Kresy Kresów. Stanisławów jednak żyje*, Kraków 2016; R.J. Czarnowski, *Krzemieniec. Zaginione miasteczko*, Warszawa 2014; idem, *Żółkiew. Hetmańskie gniazdo*, Warszawa 2015; P. Kusak, S. Kryciński, *Cerkwie Galicji Wschodniej i Zakarpacia*, Rzeszów 2020. W znacznej części z wymienionych tutaj pozycji znajdują się jakieś, szersze lub węższe, informacje dotyczące Kamieńca oraz jego zabytków.

¹³ Oprócz części dalej cytowanej literatury vide także: С. Комарницький, *Цитадель на Дністрі. (З історії Хотина та Хотинської фортеці)*, Чернівці 2001; А. Заяць, *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття*, Львів 2003; В. Станіславський, *Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699*, Київ 2004; Б. Возницький, *Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницяр Іоанн Георгій Пінзель*, Львів 2005; П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648*, Київ 2006; Д. Чобіт, *Знамениті пам'ятки Підкаменя*, Броди 2008; О. Каглян, Р. Смеречанський, В. Никифороук, *Костел непорочного зачаття Діви Марії у Городенці*, Івано-Франківськ 2010. Warto też pamiętać o starszych pozycjach, któ-

polских autorów często pisane i publikowane po prostu z przyśłowiowej „potrzeby serca”. Warto też zauważyć, iż wśród nich zdaje się dominować szeroko rozumiana tematyka lwowska, przy czym problematyką tą zajmują się również autorzy piszący – zarówno po ukraińsku, jak i po polsku – na Ukrainie¹⁴ oraz działający w innych krajach dawnej Monarchii Austro-Węgierskiej¹⁵, których zafascynowały przeszłość Lwowa oraz tych ziem, a także ich związek z historią najpierw Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a następnie, choć już na krótko, w okresie międzywojennym, z Rzeczypospolitą Polską lub też wcześniejsze – głównie społeczne – dzieje Galicji w okresie zaborów stanowiącej część dualistycznej Monarchii Austro-Węgierskiej¹⁶.

re ukazały się już w czasach rosyjskiego panowania na Podolu – vide choćby: П.Н. Батюшков, *Подолія. Историческое описание*, Санкт-Петербург 1891.

¹⁴ Vide choćby: J. Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*, Lwów 2002; *Lwów. Ilustrowany przewodnik*, praca zbior., red. A. Rudničkyj, Lwów–Wrocław 2003; A. Muzyczyszyn, R. Rizinuk, *Lwów. Miasto świątyń*, Lwów 2007; A. Содомора, М. Домбровський, А. Кість, *Року Божого. Латинські написи Львова (Anno Domini)*, Приватна колекція, Львів 2008; I. Котлобулатова (I. Kotłobułatowa), *Львів на фотографії 1860–2006 (Lwów na fotografii)*, Львів (Lwów) 2008; eadem, *Львів на фотографії 1860–2011 – 2 (Lwów na fotografii 1860–2011 – 2)*, Львів (Lwów) 2011; D. Antoniuk, *Polskie zamki i rezydencje na Ukrainie*, t. 1 i 2, Kijów 2018.

¹⁵ Vide chociażby: M. Pollack, *Po Galicji. O chasydach, Huculach, Polakach i Rusinach. Imaginowana podróż po Galicji Wschodniej i Bukowinie, czyli wyprawa w świat, którego nie ma*, przekład A. Kopacki, posłowie C. Magris, Wołowiec 2017 oraz ukraińskojęzyczne wydanie tej publikacji: М. Поллак, *До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини*, з німецької переклала Неля Ваховська, Чернівці 2017, a także: L.C. Kleveman, *Lwów. Portret utraconego miasta*, przekład D. Guzik, Kraków 2019.

¹⁶ Vide choćby: S.S. Nicieja, *Cmentarz Obrońców Lwowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990; *Tylko we Lwowie*, słowo wstępne Z. Żygulski jun.,

Poza tym obecnie dysponujemy także wydawnictwami, które stanowią publikacje fotografii bądź pocztówek oraz innego typu ikonografii, dotyczących Kresów – zarówno tych dawnych, jak i współczesnych¹⁷. W tym przypadku natomiast najmodniej-

zdjęcia S.W. Tarasow, P. Korpanty, Kraków [b.r.]; J.K. Ostrowski, *Lwów dzieje i sztuka*, Kraków 2000; *Dawna fotografia lwowska 1839–1939*, praca zbior. pod red. A. Żakowicza, Lwów 2004; *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, praca zbior. pod red. W. Drelicharza, t. 1, *Ziemia lwowska dawnego województwa ruskiego*, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005; I. Kotłobułatowa, *Lwów na dawnej pocztówce*, Kraków 2006; W. Szolginia, *Tamten Lwów*, t. 1, *Oblicze miasta*, Kraków 2010; t. 2, *Ulice i place*, Kraków 2011; t. 3, *Świątynie, gmachy, pomniki*, Kraków 2012; t. 4, *My. Lwowianie*, Kraków 2014; t. 5, *Życie miasta*, Kraków 2015; t. 6, *Rozmaitości*, Kraków 2021; R.J. Czarnowski, *Lwów. Sacrum et profanum*, Łódź 2012; idem, *Lwów. Okupacja sowiecka*, Warszawa 2016; idem, *Lwów. Okupacja niemiecka*, Warszawa 2016; idem, *Wokół Lwowa. Szlakiem Sobieskiego*, Warszawa 2017; *Przedwojenna Polska w krajobrazie i zabytkach*, t. 1, *Lwów i województwo lwowskie*, tekst T. Szydłowski, objaśnienia fotografii A. Karczewski, opracowanie graficzne współczesnego wydania Z. Karaszewski, Rzeszów 2012; Ż. Komar, J. Bohdanowa, *Secesja we Lwowie (Secesion in Lviv)*, przekład (translation) K. Szuster, Kraków 2014; J. Smirnow, *Sekrety Lwowa*, Łódź 2018; idem, *Sekrety Lwowa*, cz. 2, Łódź 2020; A. Bajcar, *Lwów wielu kultur*, Lublin 2019; S. Koper, T. Stańczyk, *Ostatnie lata polskiego Lwowa*, Warszawa 2019; J. Strękowski, *Sześć tapczanów Lwowa*, Warszawa 2020. Warto też pamiętać, że tematyka lwowska obecna jest praktycznie w każdej polskiej publikacji dotyczącej Kresów Wschodnich.

¹⁷ Poza częścią wcześniej oraz dalej cytowanej literatury vide również: *Kresy. Piękno utracone*, słowo wstępne J.K. Ostrowski, zdjęcia S.W. Tarasow, Kraków [b.r.]; W. Okoń, *Kresy w malarstwie*, Wrocław 2006. Ponadto vide także: A. Żakowicz i współpracownicy, *Fotografia galicyjska do roku 1918. Fotografowie Galicji, Tatr oraz Księstwa Cieszyńskiego. Zestawienie nazw zakładów i nazwisk fotografów do roku 1918*, Częstochowa–Katowice–Lwów 2008; M.J. Gorazdowski, J. Pulnar – pomysł edytorski, J. Pulnar – opracowanie tekstowe, M.J. Gorazdowski – fotografie, *Bogurodzicy zawsze wierni. Sanktuaria maryjne Kresów Południowo-Wschodnich*, Sandomierz 2011; *Przedwojenna Polska w krajobrazie i zabytkach*, t. 3, *Wołyń i Polesie*, tekst

szym i jednocześnie najbardziej nośnym tematem wydaje się być Huculszczyzna i jej dzieje oraz niezwykle barwna i interesująca kultura zamieszkujących tam wschodniokarpackich górali, czyli Huculów¹⁸, przy czym od pewnego czasu spore zainteresowanie,

M. Orłowicz, J. Siennicki, objaśnienia fotografii A. Karczewski, opracowanie graficzne współczesnego wydania Z. Karaszewski, Rzeszów 2012; P.J. Jamski, *Pocztówki z Kresów przedwojennej Polski*, Warszawa 2012; Ż. Słoniowska, *Przedwojenny Lwów. Najpiękniejsze fotografie*, Warszawa 2013; *Sztuka na dawnych Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej. Fotografie z XIX wieku*, praca zbior. pod red. W. Walanusa, Kraków 2013; *Lwów [na starej fotografii]*, J. Majewski – tekst, J. Łoziński – wybór fotografii, podpisy i opracowanie redakcyjne, Olszanica 2017; M. Łoziński – tekst, wybór fotografii i opracowanie redakcyjne, przedmowa J. Tazbir, *Polska przedwojenna (Pre-War Poland)*, Olszanica 2017. Ponadto na uwagę zasługuje również publikacja: В. Лиходедов (V. Likhodedov), *Синагоги. Еврейская жизнь* (Synagogues. Jewish Life), Минск 2007.

¹⁸ Vide chociażby: A. Polec, *Na dalekiej połoninie. Huculszczyzna dziś*, Warszawa 1997; J. Skłodowski, *Huculszczyzna w grafice polskiej do roku 1945*, Poronin 2005; A.J. Nowobilski, *Fryderyk Pautsch. Sceny huculskie*, katalog wystawy w Muzeum Archidiecezjalnym Kardynała Karola Wojtyły w Krakowie, Kraków 2008; *Przedwojenna Polska w krajobrazie i zabytkach*, t. 2, *Województwo stanisławowskie i tarnopolskie*, tekst H. Gąsiorowski, T. Kunzek, objaśnienia fotografii A. Karczewski, opracowanie graficzne współczesnego wydania Z. Karaszewski, Rzeszów 2012; *Huculszczyzna na dawnej pocztówce i fotografii*, wstęp A. Karczmarzewski, tekst W. Szuchiewicz (wypisy z książki *Huculszczyzna*), Rzeszów 2013; A. Wielocha, *Przedwojenne Bieszczady, Gorgany i Czarnohora. Najpiękniejsze fotografie*, Warszawa 2013. Ponadto vide także: J.A. Choroszy, *Huculszczyzna w literaturze polskiej*, Wrocław 1991; *Pasterstwo na Huculszczynie. Gospodarka – kultura – obyczaj*, praca zbior. pod red. J. Gudowskiego, Warszawa 2001; *Dawne Pokucie i Huculszczyzna w opisach cudzoziemskich podróżników. Wybór tekstów z lat 1795–1939*, do druku przygotowali oraz przypisami opatrzyli J. Gudowski, M. Olszański, A. Ruszczak, K. Tur-Marciszuk, W. Witkowski, Warszawa 2001; *Huculszczyzna, jej kultura i badacze*, Międzynarodowa konferencja naukowa w ramach festiwalu huculskiego 2006 „Za głosem trembity”, red. J. Stęszewski, J. Cząstka-Kłapyta, Kraków 2008; *Muzeum Podkarpackie w Krośnie*.

choć jak się wydaje głównie polskich badaczy i wydawców, na powrót, budzą także Bojkowie¹⁹ oraz Łemkowie²⁰.

Szlakami Huculszczyzny. Katalog wystawy, praca zbior. pod red. J. Gancarskiego, Krosno 2008; K. Tucholska, B. Kostuch, *Huculszczyzna. Ceramika pokucka w kolekcji Muzeum Narodowego w Krakowie*, Kraków 2008; *Huculszczyzna. Kultura i edukacja*, praca zbior. pod red. A. Haratyk, Toruń 2009; M. Kruszona, *Huculszczyzna. Opowieść kabalistyczna z czasów elektryfikacji*, Poznań 2010; *Kultura współczesnej Huculszczyzny. Materiały pokonferencyjne*, praca zbior. pod red. J. Cząstki-Kłapyty, J. Stęszewskiego, Kraków 2010; *Huculszczyzna w badaniach młodych naukowców*, praca zbior. pod red. M. Trolla, A. Warchalskiej, Kraków 2011; I. Wąsowska-Redmann – tekst, J. Chmielewski – fotografie obiektów, *Huculskie zbiory Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu*, Grudziądz 2012; E. Berendt, J. Bohdanowicz, H. Golla, D. Jasnowska, J. Kurbiel, A. Szczepka, A. Woźniak, *Bartky, tabiwky, zgardy... Huculiana z kolekcji Ewy Załęskiej-Szczepki i Andrzeja Szczepki*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2016; *Kołomyja, Pokucie i Huculszczyzna w II Rzeczypospolitej. Wybrane zagadnienia*, praca zbior. pod red. A.A. Ostanka, A. Smolińskiego, Warszawa 2017; A. Smoliński, *Fenomen huculskiego stroju męskiego od końca XIX do początków XXI w.*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe Karpat*, t. 1, praca zbior. pod red. K. Dudy, J. Skłodowskiego, Kraków 2018; idem, *Kariera huculskiego kapelusza w Wojsku Polskim*, cz. 1, *Historyczny rodowód męskiego nakrycia głowy na Huculszczyźnie*, „Kwartalnik Kresowy” 2022, r. 8, nr 1 (13).

¹⁹ Vide chociażby: J. Falkowski, B. Pasznycki, *Na pograniczu lemkowski-bojkowskim. Zarys etnograficzny*, Lwów 1935; A. Karczmarzewski, *Świat Bojków. Etnograficzna podróż po Bojkowszczyźnie*, Rzeszów 2014; R. Reinfuss, *Karpacki świat Bojków i Łemków. Fotografie*, tekst i wybór fotografii Z. Libera, H. Ossadnik, Olszanica 2015.

²⁰ Vide choćby: K. Pieradzka, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków 1939; A. Kroh – tekst, P. Drożdżik – fotografie, *Łemkowszczyzna (The Lemkoland)*, Olszanica 2006; A. Karczmarzewski, *Świat Łemków. Etnograficzna podróż po Łemkowszczyźnie*, Rzeszów 2014; M.A. Koprowski, *Łemkowie. Losy zaginionego narodu*, Zakrzewo 2016; S. Kryciński, *Łemkowszczyzna po obu stronach Karpat*, Rzeszów 2016; idem, *Łemkowszczyzna. Czas wojny i pokoju*, Rzeszów 2018; idem, *Łemkowszczyzna nieutracona*, Rzeszów 2018; A. Wilk, *Łemkowie. Między integracją a rozproszeniem (1918–1989)*,

Również na Ukrainie od dłuższego już czasu obserwuje się wyraźny renesans zainteresowania Hucułami i Huculszczyzną oraz szeroko rozumianą kulturą materialną i duchową tego etnosu, choć zasięg geograficzny jego siedzib i zasięg tej kultury postrzegany jest tam nieco szerzej, niż czynili to i nadal czynią polscy etnografowie i historycy²¹.

Warszawa 2019; H. Ossadnik, *Między Oslawą a Jasiołką. Łemkowszczyzna wschodnia w latach 1918–1939. Studium historyczno-etnograficzne*, Rzeszów 2023. Vide także: Г. Щербя (H. Shcherba), *Розквіт і трагедія Лемківщини (The blossoming and tragedy of Lemkivshchyna)*, Львів (Lviv) 2011.

²¹ Vide chociażby: М. Курилич, *Елементи та мотиви гуцульського орнаменту*, упорядник Л.М. Довга, Київ 2001; Т. Ястремська, *Традиційне гуцульське пастухування*, Львів 2008; Р. Гарасимчук, *Народні танці Українців Карпат, Книга 1, Гуцульські танці*, Львів 2008; І. Свійонтек, *Вишивки Гуцульщини. Мистецтво геометричного орнаменту та колориту. Альбом 3. 100 узорів*, Івано-Франківськ 2008; idem, *Гуцульські вишивки Карпат. Мистецтво геометричного орнаменту та колориту. Альбом 1*, Івано-Франківськ 2011; idem, *Вишивки Гуцульщини. Мистецтво геометричного орнаменту та колориту. Альбом 4. (Навчальний посібник). Астральний (зоряний) орнамент*, Львів 2016; idem, *Вишивки Гуцульщини. Мистецтво геометричного орнаменту та колориту. Альбом 5. (Навчальний посібник). Космацькі вишивки Косівщини «Довбушеві взори»*, Книга 2, Львів 2015; П. Шекерик-Доників, *Рік у віруваннях гуцулів. Вибрані твори*, Верховина 2009; В. Ковтун, М. Савчук, Я. Ткачук, І. Монолатій, *Гуцульщина – перлина українських Карпат*, Коломия 2009; М. Габорак, *Топонімія Галицької Гуцульщини. Етимологічний словник-довідник*, Івано-Франківськ 2011; *Гуцульські художні бироби з металу кін. XVIII – поч. XX ст.*, упорядник О. Валько, Львів 2011; М. Кугутяк, *Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення українських Карпат у 2-х томах, 1 том, Сакральна спадщина Гуцульщини*, Львів 2011; Б. Томенчук, М. Кугутяк, П. Сіреджук, І. Кочкін, М. Волошук, *Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення українських Карпат у 2-х томах, 2 том, Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи*, Львів 2011; Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш, *Гуцульські світи*.

Dzięki wszystkim tym cytowanym już wcześniej przez autora oraz przytoczonym przez niego dalej różnorodnym publikacjom, współczesny Polak może poznać złożone i bogate dzieje polityczne²², militarne²³ i społeczne²⁴, głównie dawnych, polskich Kresów

Лексикон, Львів 2013; Є. Луців, *Бойове мистецтво Гуцулів*, Тернопіль 2014; І. Сеньків, *Гуцульська спадщина. Праці з життя і творчості гуцулів*, Верховина 2014; Л.-П. Стринадюк, *У нас гуцулів. Гуцульська проза*, Львів 2014; *Скарби Національного Музею Народного Мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського*, упорядник та автор проекту Я. Ткачук, науковий редактор Б. Ткачук, Львів 2015; П. Гавука – укладач, В. Шкурган – літературний редактор, М. Павлюк – голова редакційно-художньої ради, *Тлумачний словник гуцульських говірок*, Косів 2017; М. Ломацький, *Гомин гуцульської давнини. З гір Карпат*, Харків 2018; В. Шухевич, *Гуцульщина. В 5 частинах*, Харків 2018. Ponadto vide także: Д.Н. Гоберман, *Гуцульщина – край искусства*, Москва–Ленинград 1966.

²² Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide chociażby: J. Stolicki, *Egzulanci podolscy 1672–1699. Znaczenie polityczne uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej*, Kraków 1994; K. Mazur, op. cit.; Z. Bereszyński, *Kresowe przedmurze Rzeczypospolitej – mity i rzeczywistość. Próba krytycznej analizy dziedzictwa polityczno-militarnej historii Kresów Wschodnich*, [w:] *Między mitem a rzeczywistością. Kresy Wschodnie w XIX i XX wieku...*, op. cit.

²³ Z bardzo bogatej literatury dotyczącej militarnej przeszłości Kresów Południowo-Wschodnich vide choćby: L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, Warszawa 1988; R. Majewski, *Cecora 1620*, Warszawa 1970; J. Wojtasik, *Podhajce 1698*, Warszawa 1990; M. Plewczyński, *Obertyn 1531*, Warszawa 1994; R. Romański, *Cudnów 1660*, Warszawa 1996; G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2000; K. Śledziński, *Cecora 1620*, Warszawa 2007; D. Orłowski, *Chocim 1673*, Warszawa 2007; D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008; R.J. Czarnowski, *Kresy krwawe dzieje*, Warszawa 2018. Zauważyć jednak tutaj należy, iż wśród cytowanych powyżej prac są zarówno opracowania o charakterze naukowym, jak i popularnonaukowe.

²⁴ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide chociażby: H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002.

Wschodnich, w tym również koronnego Podola oraz leżącego tam miasta i twierdzy Kamieniec wraz z jego zabytkami.

Ta sama uwaga odnosi się również do licznych i jednocześnie złożonych oraz tym samym niełatwych do badania aspektów stosunków polsko-kozackich²⁵, które, poza innymi konsekwencjami,

²⁵ Z bogatej, nie tylko polskiej, literatury dotyczącej głównie konfliktów Rzeczypospolitej z Kozakami Zaporoskimi oraz opisującej dzieje i organizację tej „kozackiej wolnicy” vide chociażby: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651)*, oprac., wstępem i przypisami opatrzył M. Nagielski, Warszawa 1999; L. Podhorodecki, *Sicz Zaporoska*, Warszawa 1960; W.A. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1978; idem, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984; idem, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998; R. Romański, *Beresteczko 1651*, Warszawa 1994; idem, *Kozaczyzna*, Warszawa 1999; idem, *Wojny kozackie*, Warszawa 2005; W.J. Długołęcki, *Batoń 1652*, Warszawa 1995; M. Franz, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter*, Toruń 2002; idem, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006; *История Запорожской Сечи*, под редакцией С. Шумова, А. Андреева, Киев–Москва 2003; W. Biernacki, *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Warszawa 2004; idem, *Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649*, Zabrze 2006; В. Станіславський, *Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699*, Київ 2004; K. Śledziński, *Zbaraż 1649*, Warszawa 2005; M. Gawęda, *Powstanie kozackie 1637*, Zabrze 2007; В.П. Супрученко, *История Казачества. Запорожская вольница*, Москва 2007; I. Свешніков, *Битва під Берестечком (видання доповнене)*, Рівне 2008; *350-lecie unii hadziackiej (1657–2008)*, praca zbior. pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla, M. Nagielskiego, Warszawa 2008; A. Borowiak, *Powstanie kozackie 1638*, Zabrze 2010; L. Podhorodecki, *Kozacy zaporoscy. Czy Polska stworzyła Ukrainę?*, Warszawa 2011; R. Romański, *Wojny kozackie*, Warszawa 2012; D. Płowy, *Od Konstanytnowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012; D. Andrzejczak, *Kampania zbaraska 1649 roku*, Toruń 2012; В. Брехуненко, *Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року*, Київ 2013; T. Zagalak, *Bunt Krzysztofa Kosińskiego (1591–1593)*, oprac., wstęp nauk., przygotowanie do druku M. Franz, Warszawa 2021; A. Łukaszew-

doprowadziły także do powstania wielu opartych na bolesnych stereotypach historycznych wzajemnych uprzedzeń zauważalnych także dziś²⁶ i obecnych nadal, pomimo wzajemnych niezwykle trudnych doświadczeń, choćby z czasów ostatniej wojny.

Nie wolno też zapominać, że w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów problem kozacki w istotny sposób determinował dzieje Kresów Południowo-Wschodnich, przyczyniając się, między

ski, *Rok 1638 w dziejach stosunków polsko-kozackich (Bunt Ostrzanina, Skidana i Huni)*, oprac., wstęp nauk., przygotowanie do druku M. Franz, Warszawa 2021; F. Wiśniewski, *Doroszenko za Sobieskiego w latach 1665–1676*, oprac., wstęp nauk., przygotowanie do druku M. Franz, Warszawa 2021. Wśród cytowanych powyżej prac są zarówno źródła, jak i opracowania o charakterze naukowym oraz popularnonaukowe. Nie wolno też zapominać o wartościowych ukraińskich edycjach źródeł oraz opracowaniach naukowych, szczególnie tych najnowszych, dotyczących historii Kozaczyzny Zaporoskiej oraz dziejów konfliktów polsko-kozackich w XVI i XVII w. – vide chociażby: П. Шевальє, *Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських Татар* (Переклад з французького видання 1663 року), підготували до друку А.З. Барабой, О.А. Бевзо, Київ 1960; *Джерела з історії України. Літопис самовидця*, видання підготував Я.І. Дзира, Київ 1971; *Універсали українських гетьманів. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657*, голова редакційної колегії В. Смолій, Київ 1998; *Збаразькі війни. Історична серія. (Випуск перший)*, редакційна колегія – голова – А. Маціпура, Збараж 1999; *Історія українського Козацтва, Нариси у двох томах*, відповідальний редактор В.А. Смолій, том перший, Київ 2006; том другий, Київ 2007. Zauważyć tutaj również należy, że w pewnych kwestiach dotyczących dziejów Kozaczyzny Zaporoskiej oraz historii politycznej i społecznej ziem wchodzących w skład współczesnej Ukrainy, stanowiska polskich historyków są odmienne od poglądów historyków ukraińskich oraz rosyjskich – vide choćby: В. Щербак, *Українське Козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.*, Київ 2000.
²⁶ Vide chociażby: В. Рожко, В. Пришляк, П. Лотоцький, О. Сидор, О. Ошуркевич, О. Ковальчук, В. Баран, *Національний пантеон «Козацькі могили»*. Історико-краєзнавчий нарис, Луцьк 2003.

innymi, do trwającej wiele lat utraty, na rzecz Turcji, Podola wraz z Kamieńcem oraz innymi ważnymi twierdzami²⁷.

Ta obszerna już dzisiaj oraz wielowątkowa literatura umożliwia też poznanie pozostałych do naszych czasów na byłych Kresach Wschodnich materialnych śladów istnienia dawnej tolerancyjnej dla swych mieszkańców Rzeczypospolitej Obojga Narodów, świadczących o jej niegdyśszej pozycji politycznej, a także o kondycji ekonomicznej wielu zamieszkujących Kresy Południowo-Wschodnie magnackich rodów²⁸ oraz o wspaniale rozwijającej się i zróżnicowanej kulturze żyjących tam niegdyś wielu społeczności, jak choćby o budownictwie i rzeźbie sakralnej²⁹.

²⁷ Szerzej na ten temat, poza częścią niżej cytowanej literatury, vide choćby: J. Woliński, *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1983; J. Pajewski, *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 2006.

²⁸ Vide chociażby: M. Ujma, *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Opole 2005; Б. Возницький, *Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницяр Іоанн Георгій Пінзель*, Львів 2005; Z. Bania, *Sibi, suisque et Patriae ornamento. Fundacje artystyczne Konięcpolskich w XV–XVII wieku*, Łódź 2021, a także: J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Kraków 2001.

²⁹ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: B.G. Woźnicki, *Mistrz Pinsel. Legenda i rzeczywistość. Katalog wystawy rzeźby XVIII wieku ze zbiorów lwowskich*, Wilanów 1990; idem (Борис Возницький/Boris Voznitsky), *Jan Jerzy Pinsel (Іоанн Георг Пінзель/Johann Georg Pinsel)*, Olszanica 2007; *Archikatedra Świętego Jura we Lwowie*, Lwów [b.r.]; J. Szuliński, *Teatr Miejski we Lwowie*, Warszawa 2002; A. Betlej, *Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku*, Kraków 2003; *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, praca zbior. pod red. W. Drelicharza, t. 2, *Dawne województwo podolskie*, oprac. P. Kulisiewicz, Kraków 2005; *Збережені реліквії сакрального мистецтва Національного Заповідника «Замки Тернопілля» (Saved relics of sacred art of the National Reserve „The Castles of Ternopil”)*. Упорядкування В.М. Данилейко, Н.В. Кучма, М.К. Данилейко, Тернопіль 2006; J. Biriulow, *Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku. Od zapowiedzi klasycyzmu do awangardy*, Warszawa 2007;

Zauważyć również należy, że we współczesnej historiografii polskiej, przynajmniej po części, jest to kontynuacja wcześniejszych badań naukowych, jakie nad tą problematyką prowadzono zarówno w XIX wieku³⁰ oraz w okresie II Rzeczypospolitej³¹, jak i, pomimo istniejących wtenczas znacznych oraz istotnych ograniczeń, również w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej³².

Jak to już wspomniano jednym z wielu miejsc nierozdzielnie związanych z burzliwymi dziejami potężnej niegdyś Rzeczypospolitej Obojga Narodów jest dawny Kamieniec, a współcześnie Kamieniec Podolski³³. Pojawia się on na kartach prawie wszystkich pozycji dotyczących historii koronnych Kresów Południowo-Wschodnich. W czasach świetności szlacheckiej Rzeczypospolitej Kamieniec był najdalej na południowy wschód

Б. Возницький, Т. Возняк, Д. Клочко, Іоанн Георг Пінзель. *Скульптура. Перетворення*, Київ 2008; A. Smoliński, *Buczacka figura św. Jana Nepomucena autorstwa Jana Jerzego Pinsla*, „Sztuka i Kultura” 2015, t. 3.

³⁰ Vide chociażby: W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej*, Wilno 1820–1822; A. Przeździecki, *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*, Wilno 1841; S. Barącz, *Kronika Oleska*, Tarnopol 1864; idem, *Pamiętki buczackie*, Lwów 1882; L. Kubala, *Szkice historyczne. Serya pierwsza*, Warszawa–Kraków 1901; *Serya druga*, Kraków 1901; W. Łoziński, *Prawem i lewem. Obyczaje na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII wieku*, Kraków 1903.

³¹ Vide choćby: L. Białkowski, *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920; J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621)*, Kraków 1921; A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska 1600*, Warszawa 1931.

³² Vide choćby: Z. Hornung, *Majster Pinsel, snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej*, Wrocław 1976; W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.

³³ Pierwotnie miasto nazywało się jedynie Kamieniec (z łaciny: Camencia, Camencium, Camenecum). Dopiero w późniejszych czasach poczęto do niej dodawać przymiotnik Podolski – vide: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, praca zbior. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, Warszawa 1882, s. 748.

wysuniętym miastem Korony, stąd też jest niezwykle ważnym świadectwem dorobku cywilizacyjnego tego państwa. Ponadto, poza istotnymi funkcjami ekonomicznymi i militarnymi, pełnił również cały szereg innych ról, będąc choćby stolicą rozległego województwa podolskiego. Według autorów *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich...* Kamieniec Podolski to dawna: „(...) pierwszorzędna forteca polska na skale oblanej rzeką Smotryczem, otoczona spadzistymi skałami, z natury więc obronna i potężna. Widokiem swoim wzbudzała podziwienie; nazywano ją »basztą ręką Boga zbudowaną«, »przedmurzem Chrześcijaństwa«, »bramą do Polski«”³⁴.

O nieprzeciętnych walorach estetycznych tego miejsca, silnie oddziałujących również na wyobraźnię współczesnego człowieka, obok innych czynników, stanowiło też, i nadal stanowi, niezwykle położenie miasta oraz swoisty i wyraźnie odczuwalny *genius loci*. Oprócz tego dla świadomego swojej przeszłości Polaka niemniej istotne są również konotacje historyczne, a także literackie³⁵.

Zarówno miasto, jak i zamek położone są bowiem po obu stronach przepaścistego jaru rzeki Smotrycz, a więc – jak już wspomniano – w miejscu z natury obronnym. Stara, historyczna część miasta leży na skalistym, stożkowatym płaskowyżu o powierzchni 120 ha, wznoszącym od 30 do 50 m ponad poziom rzeki, która

³⁴ Ibidem, s. 748.

³⁵ Chodzi tutaj oczywiście o powieść Henryka Sienkiewicza *Pan Wołodyjowski* – szerzej vide choćby: A. Smoliński, *Kamieniec Podolski – ślad potęgi dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsce literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, „Wiadomości Historyczne. Czasopismo dla Nauczycieli” 2009, r. 52, nr 3 (284); idem, *Zbaraż i Kamieniec Podolski...*, op. cit.; idem, *Zbaraż – ślad wielokulturowej i wieloetnicznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsce literackiej inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, [w:] *Замковий туризм тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку...*, op. cit.; idem, *O miście Kamieńca...*, op. cit.

otacza go ze wszystkich stron. Podążając w kierunku Dniestru – i dalej z jego biegiem do Morza Czarnego – Smotrycz utworzyła w tym miejscu zadziwiającą czterokilometrową pętlę, opasując Kamieniec głębokim jarem. Wody rzeki wypłukały bowiem miękkie osady spośród twardych skał, tworząc na jej brzegach niemal pionowe urwiska. U wylotu tego płaskowyżu, tam gdzie Smotrycz wraca po opłynięciu całego miasta, na oddzielonej od niego skale zbudowano zamek strzegący jedyne go wygodnego do niego dostępu. Stąd też w dawnych wiekach twierdza kamienna, zwana często, o czym już wspomniano, *Urbs Antemurale Christianitatis*³⁶, wzbudzała nieukrywany podziw wszystkich odwiedzających to miejsce, zarówno Polaków, jak i cudzoziemców³⁷. Wszystko to powodowało, że do 2022 roku pod względem popularności wśród turystów z Polski Kamieniec Podolski mógł konkurować nawet ze Lwowem, a także, o czym już wspomniano, z tak modną ostatnio Huculszczyzną. Poza tym przed 2014 rokiem coraz częściej można tam było spotkać zorganizowane grupy turystyczne z zachodniej Europy – np. z Hiszpanii czy z Francji.

³⁶ Inne, obok już wspomnianych, nazwy miasta i twierdzy, które można napotkać w polskiej literaturze historycznej to: „kamienne miasto”, „perła na kamieniu” lub też „złoty klucz do granic Rzeczypospolitej” albo „orle gniazdo”. Z racji swojego strategicznego i handlowego znaczenia oraz z powodu swojej historii już w okresie staropolskim miasto to było powszechnie obecne w kaznodziejstwie, literaturze oraz pamiętnikarstwie jako symbol panowania Rzeczypospolitej nad południowo-wschodnimi Kresami oraz symbol jej siły i potęgi militarnej – vide choćby: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3..., op. cit.; P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach...*, op. cit.

³⁷ Vide: *Polska Jana Długosza*, red. nauk. H. Samsonowicz, Warszawa 1984, s. 31; P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach...*, op. cit., s. 158. Ponadto vide także: R. Umiasztowski, *Terytorium Polski pod względem wojskowym*, Warszawa 1921; J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajoznawstwie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996.

Zarówno dawniej, jak i w ostatnich latach w Polsce oraz na Ukrainie powstał cały szereg poważniejszych – monograficznych lub chociażby przyczynkarskich – opracowań oraz skromniejszych popularnonaukowych publikacji dotyczących wyłącznie tego miasta³⁸. Warto więc dokładniej przyjrzeć się literaturze opisującej przeszłość oraz liczne zabytki kultury materialnej znajdujące się na terenie współczesnego Kamieńca, które pozostały po zamieszkujących go niegdyś mieszkańcach wieloetnicznej oraz wieloreligijnej i wielokulturowej Rzeczypospolitej.

³⁸ Temat ten wielokrotnie podejmował także piszący te słowa – vide: A. Smoliński, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (I). Kamieniec Podolski – dzieje miasta i twierdzy*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 1 (96); idem, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (II). Kamieniec Podolski – świątynie*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 4 (99); idem, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (III). Kamieniec Podolski – świątynie niekatolickie, synagoga oraz inne obiekty*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 5 (100); idem, *Kamieniec Podolski i jego zamek jako ślad dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] *Homo doctus in se semper divitias habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małkowi z okazji siedemdziesięciolecia urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, praca zbior. pod red. W. Polaka, Toruń 2008; idem, *Kamieniec Podolski – ślad potęgi dawnej Rzeczypospolitej...*, op. cit.; idem, *Zbaraż i Kamieniec Podolski...*, op. cit.; idem, *Kamieniec Podolski – dzieje i obecny stan twierdzy*, [w:] *Origines, fontes et narrationes – pośród kręgów poznania historycznego. Prace ofiarowane Profesorowi Marcelemu Antoniewiczowi w 65. rocznicę urodzin*, praca zbior. pod red. M. Cetwińskiego, M. Janika przy współudziale M. Nity, Częstochowa 2018; idem, *Kamieniec Podolski – dzieje i obecny stan kresowej twierdzy dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Rocznik Kresowy” 2020, r. 6, nr 6 (8), z. 2.

Poza autorami wskazanego wcześniej i wydanego w 1882 roku *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich...*³⁹, dziejami Kamieńca wnikliwie począł interesować się również jego mieszkaniec, z wykształcenia lekarz, a z zamiłowania dziejopis, Antoni Józef Rolle⁴⁰. Był on także uznanym gawędziarzem oraz jednocześnie zasłużonym popularyzatorem przeszłości polskiego – koronnego – Podola. Najważniejszym dziełem tego autora jest trzytomowa praca zatytułowana *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, której dwa pierwsze tomy poświęcone zostały historii Kamieńca od momentu jego powstania aż do przejścia pod panowanie rosyjskie⁴¹.

W pierwszym tomie tego napisanego z dużą swadą, barwnym językiem i składającego się z sześciu rozdziałów dzieła A. J. Rolle zajął się, między innymi, problemem polskiej kolonizacji na Podolu oraz procesem zagospodarowania tych ziem, w tym także samego Kamieńca, które miały miejsce pomiędzy XIV a XVIII wiekiem. Ponadto opisał on sytuację polityczną, w jakiej się znajdowało wtenczas Podole oraz istniejące tam w tym czasie

³⁹ Zawarte w nim hasło „Kamieniec” jest bardzo obszerne i zawiera cały szereg cennych informacji dotyczących szeroko rozumianych dziejów tego miasta – vide: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3..., op. cit., s. 748–763.

⁴⁰ Swoje publikacje opatrywał czasami różnymi pseudonimami, jak na przykład: „J. Apolinary”, „dr J. Rolle”, czy też „dr Antoni J.” W rzeczywistości był to jednak Józef Apolinary Rolle (1830–1894). Obok Henryka Sienkiewicza był to jeden z najbardziej zasłużonych i skutecznych autorów w propagowaniu legendy Kresów Południowo-Wschodnich, w tym również Kamieńca Podolskiego.

⁴¹ J.A. Rolle, *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 1 i 2, *Kamieniec nad Smotryczem*, wyd. 2, przerobione i powiększone przez autora, Warszawa–Kraków 1880. Warto też tutaj dodać, iż w 2004 r., nakładem poznańskiego Wydawnictwa Kurpisz S.A., wszystkie trzy tomy tego dzieła ukazały się po raz kolejny w formie reprintu cytowanego tutaj, drugiego, wydania z 1880 r. Natomiast pierwsze wydanie tego opracowania miało miejsce w Krakowie w 1869 r., a trzecie w 1893 r.

zagrożenia ze strony Tatarów, Wołochów, Turków i Kozaków, w tym także kolejne, najważniejsze oblężenia miasta, na czele z tragicznymi wypadkami z sierpnia 1672 roku. Następnie omówił okres panowania tureckiego w mieście oraz tragiczny stan ekonomiczny Podola po jego powrocie do Korony w 1699 roku. Poza tym zajął się również buntami, które jak chociażby „hajdamaczyzna” miały miejsce na Podolu w XVIII wieku⁴² i które w znaczący sposób pogarszały złożoną sytuację polityczną i społeczną na tym obszarze. Oprócz tego istotną część tego tomu stanowi opis Kamieńca, zarówno miasta, jak i twierdzy, oraz jego struktury społecznej i ekonomicznej, a także problemów, z którymi borykano się w XVIII wieku.

Autor wskazał również na cywilizacyjną rolę Kamieńca w szerzeniu, na ówczesnych Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów, osiągnięć i wpływów kultury duchowej i materialnej Zachodu⁴³.

W kolejnym tomie, w którym zdecydowanie dominuje historia społeczna miasta, A.J. Rolle zajął się opisem dziejów fortyfikacji Kamieńca oraz ich modyfikacji i modernizacji, które miały miejsce na przestrzeni wieków, a także wojskową załogą stacjonującą na stałe w mieście⁴⁴.

⁴² Szerzej na ten temat, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: *Z dziejów hajdamaczyzny*, cz. 1 i 2, z przedmową H. Moscickiego, Warszawa 1905; A. Moszczeński, *Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*, przedmowa H. Moscicki, Warszawa 1905.

⁴³ Kamieniec został tam przez autora przeciwstawiony Kijowowi, który był w tym czasie, czyli pomiędzy XV a XVIII w. ucieleśnieniem opartej o prawosławie cywilizacji wschodniej.

⁴⁴ Opisano tam, między innymi, także działalność komendantów, którzy na przestrzeni wieków dowodzili kamieniecką załogą. Z najnowszej polskiej literatury o kwestiach dotyczących twierdzy kamienieckiej oraz o sposobie jej funkcjonowania, poza częścią dalej cytowanych opracowań, traktują również

Innym poruszonym tam problemem są dzieje społeczności ormiańskiej mieszkającej w Kamieńcu oraz obiekty jej kultu. W podobny sposób została potraktowana także niemniej ważna historia biskupstwa kamienieckiego oraz kamienieckiej katedry, która do dzisiaj jest powszechnie rozpoznawalnym elementem panoramy Kamieńca, a także przeszłość licznych zgromadzeń zakonnych, które za czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów miały w mieście swe siedziby.

Warto pamiętać, że przez niemal sto lat prace Antoniego Józefa Rollego były podstawowym źródłem wiedzy o Kamieńcu, miały one też znaczący wpływ na twórczość części późniejszych autorów, którzy zajmowali się tą problematyką⁴⁵.

Kolejnym autorem, który w sposób systematyczny podjął tematykę dziejów Kamieńca był prawosławny duchowny J. Siecinskij⁴⁶. Napisaną przez siebie książkę opublikował, co jest wielce charakterystyczne, w 1895 roku z okazji przypadającej dwa lata wcześniej i hucznie obchodzonej – także w Kamieńcu – setnej rocznicy

prace: Ł. Cholewiński, *Zabezpieczenie Kamieńca Podolskiego w czasie wojny o sukcesję polską*, [w:] *Wojna – wojsko – bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki. Studia i materiały*, praca zbior. pod red. A. Aksamitowskiego, R. Gałaj-Dempniak, H. Walczaka, A. Wojtaszaka, Szczecin 2016; T. Karpiński, *Regulament warty podług którego się każdy w kamienieckim garnizonie regulować powinien*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 3, praca zbior. pod red. M. Trąbskiego, Częstochowa 2020; O. Hański, *Garnizon Kamieńca Podolskiego do końca XVI wieku*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 3, *Miasto i wojna*, praca zbior. pod red. W. Jarno, J. Kity, Łódź 2021. Natomiast pewne cenne informacje o kamienieckiej artylerii można znaleźć w publikacji: M. Wagner, *„Lud ognisty” dawnej Rzeczypospolitej. Studia z dziejów artylerii polskiej XVII wieku*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2022.

⁴⁵ Vide chociażby: M. Rolle, *Rzemiennym dyszlem. Z dziejów Kamieńca Podolskiego*, Lwów 1914; idem, *Kamieniec Podolski*, Warszawa 1925.

⁴⁶ Niektórzy polscy autorzy, uważając zapewne tego autora za Ukraińca, jego dane personalne podają w postaci: „E. Secynski”, a nawet „J. Siciński (E. Сецинський)”, jak czynią to niekiedy publikujący po polsku badacze ukraińscy.

wcielenia Podola do Rosji⁴⁷. Swoją historię Kamieńca Podolskiego rozpoczął od przedstawienia dotychczasowej literatury zarówno polskiej, jak i tworzonej w języku rosyjskim. Następnie omówił dzieje miasta, dzieląc je na pięć rozdziałów obejmujących okresy panowania poszczególnych podmiotów politycznych, czyli na „litewsko-ruski”⁴⁸, „polski”⁴⁹ i „turecki”⁵⁰ oraz na kolejny okres „polski”⁵¹. Tę część pracy Siecinskiego kończy opis historii miasta, które w 1793 roku znalazło się w składzie Rosji, panującej nad Podolem w czasie, gdy powstawała omawiana tutaj praca.

Kolejne części tego opracowania dotyczą różnych aspektów społecznych, religijnych, demograficznych i gospodarczych dziejów Kamieńca. Stąd też w odrębnych rozdziałach autor zajął się opisem dawnych i istniejących nadal w jego czasach umocnień kamienieckiej twierdzy – zamku i fortyfikacji, czyli bram miejskich⁵², życiem religijnym zamieszkującej miasto wieloetnicznej i wielokulturowej ludności⁵³, jej życiem kulturalnym⁵⁴, a także składem etnicznym i pozycją prawną poszczególnych, zamieszkujących dawny Kamieniec grup narodowościowych, a mianowicie

⁴⁷ Е. Сецинский, *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*, Киев 1895. Na początku XXI w. książka ta ukazała się po raz kolejny w formie wydanego na Ukrainie reprintu.

⁴⁸ Obejmuje on rządy kniazów Koriatowiczów oraz panowanie wielkiego księcia Witolda i Jagiełły, aż do momentu wcielenia Podola i miasta do Korony.

⁴⁹ Ten rozdział obejmuje dzieje miasta w latach 1434–1672.

⁵⁰ Czyli okres lat 1672–1699.

⁵¹ W tym rozdziale autor przedstawił historię miasta w latach 1699–1793.

⁵² Mianowicie bram Ruskiej i Lackiej.

⁵³ Rozdział ten, co jest dość charakterystyczne, rozpoczyna opis życia prawosławnej społeczności Kamieńca oraz należących do niej obiektów kultu. Dopiero w następnej kolejności autor zajął się katolikami, a wraz z nimi także Ormianami oraz obiektami sakralnymi należącymi do obydwu tych wyznań.

⁵⁴ W tym rozdziale mowa jest o szkołach, bibliotekach i teatrze miejskim oraz o prasie i funkcjonujących na terenie Kamieńca wydawnictwach i księgarniach, a także o instytucjach dobroczynnych.

Rusinów, Polaków i Ormian. Nie zapomniał także o dość specyficznej w przypadku Kamieńca kwestii żydowskiej⁵⁵.

Rozważania te kończy ciekawy rozdział poświęcony rozwojowi międzynarodowego handlu w Kamieńcu w XV i XVI wieku oraz jego upadkowi w wiekach następnych⁵⁶, a także opis stanu różnych rzemiosł funkcjonujących w mieście. Ponadto znalazły się tam również informacje dotyczące rozwoju demograficznego i przestrzennego Kamieńca, które miały miejsce w XIX wieku, a więc już za czasów rosyjskich.

Warto też zauważyć, iż analizując treść opracowania Siecinskiego, można dostrzec wyraźne wpływy wcześniejszych osiągnięć i ustaleń poczynionych przez Antoniego Józefa Rollego. Mimo to, oraz pomimo innych uwag i zastrzeżeń, pozycję tę należy traktować jako dość istotny krok w badaniach nad dziejami Kamieńca.

Następne, oparte na licznych materiałach źródłowych oraz wcześniejszej literaturze przedmiotu opracowanie, dotyczące całości dziejów tego miasta, wyszło dopiero w 1915 roku spod pióra kolejnego Polaka zasłużonego w dziele rozwoju badań nad dziejami Kamieńca. Autorem dotyczącego miasta *Szkicu historycznego* był Aleksander Prusiewicz⁵⁷. W książce swej opisał historię Kamieńca, poczynając od XIV wieku⁵⁸, a kończąc na wydarzeniach

⁵⁵ Bowiem, przynajmniej formalnie, aż do 1848 r. istniał zakaz osiedlania się Żydów w Kamieńcu.

⁵⁶ Szerzej o tych kwestiach, poza częścią wcześniej oraz dalej cytowanej literatury, vide także: M. Marynowski, *Kupcy z Polski na mołdawskich i siedmiogrodzkich szlakach handlowych w XV–XVIII wieku. Historiografia i źródła rumuńskojęzyczne*, Przemyśl 2018.

⁵⁷ A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915. Podobnie jak w przypadku poprzednio omawianego opracowania na początku XXI w. na Ukrainie ukazał się reprint tej pracy.

⁵⁸ Jako fakt dość charakterystyczny dla tego autora należy zauważyć, iż w części swej pracy zatytułowanej *Wstęp historyczny* napisał on: „Miasto Kamieniec, wbrew twierdzeniom niektórych (nazwy Petrydawa i Klepidawa) nie jest

związanych z zarządzeniami władz rosyjskich wydanymi po upadku Powstania Styczniowego, a będącymi represjami w stosunku do społeczności polskiej, kiedy to: „(...) zamknięto klasztory ks. ks. karmelitów, p. p. dominikanek i wizytek i skasowano katedrę, konsystorz i seminarium”⁵⁹.

W kolejnej i jednocześnie najobszerniejszej części swej pracy autor opisał miasto oraz znajdujące się na jego terenie świątynie, klasztory, gmachy użyteczności publicznej oraz w większości nieistniejące już dzisiaj, gdyż zniszczone podczas walk Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej z Wehrmachtem w marcu 1944 roku, mieszczańskie kamienice⁶⁰. W wielu przypadkach podał on również podstawowe fakty związane z historią ich budowy oraz opisał znajdujące się na nich inskrypcje. Warto nadmienić, iż również w tej partii tekstu znalazło się sporo bardzo istotnych informacji o historii poszczególnych zgromadzeń zakonnych, ludziach

starożytne: zabytków kultury dawnej wcale tu nie znaleziono, podług zaś wszelkich danych historycznych (kroniki i przywileje) Kamieniec powstał w połowie XIV wieku” – vide: ibidem, s. 7. Warto też zauważyć, iż kwestia ta, głównie w kontekście pochodzenia i konstrukcji mostu oraz pierwotnych umocnień w miejscu późniejszego Starego Zamku, do dnia dzisiejszego stanowi obiekt sporów uczonych – vide choćby: O. Płamienicka, E. Płamienicka, *Most zamkowy w Kamieńcu Podolskim na marginesie badań kolumny Trajana w Rzymie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1998, t. 43, z. 3; O. Płamienicka, J. Rymsza, *Most zamkowy w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *IV Konferencja Naukowo-Techniczna. Inżynieryjne Problemy Odnowy Staromiejskich Zespołów Zabytkowych*, Kraków 21–23 maja 1998, t. 2, Kraków 1998; J. Rymsza, *Most zamkowy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Kraków 2000; J. Janczykowski, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Kraków 2005. Ostatnio koncepcje te skrytykował: Z. Skrok, op. cit., s. 40–41.

⁵⁹ A. Prusiewicz, op. cit., s. 16.

⁶⁰ Szerzej vide choćby: J. Biessonowj, *Tankista. Z Armią Czerwoną do Trzeciej Rzeszy*, przekład S. Kędziński, Warszawa–Gdańsk 2005, s. 63 i passim.

– przede wszystkim Polakach – mieszkających w Kamieńcu oraz o ważnych wydarzeniach z bogatych dziejów tego kresowego miasta.

W podobny sposób Aleksander Prusiewicz potraktował także stary, kamienny Most Turecki, obydwie zamki – Stary i Nowy – oraz fortyfikacje miejskie, głównie zaś obydwie bramy Ruską i Lacką, czyli Polską. Także w przypadku tych obiektów skrupulatnie odnotowane zostały wszelkie inskrypcje oraz zabytki z zakresu heraldyki. Ponadto autor opisał miejskie folwarki – Polskie i Ruskie – oraz przedmieścia wraz ze znajdującymi się na ich terenie obiektami.

Zakończenie rozważań autora stanowią dwa rozdziały zatytułowane *Topografia miasta* oraz *Statystyka i informacje*. Szczególną wartość poznawczą ma druga z wymienionych tutaj części. Między innymi można tam bowiem znaleźć informacje na temat ogólnej liczby ludności miasta w roku 1913, z podziałem na poszczególne płcie oraz narodowości i wyznania, dane o poziomie przestępczości, stanie rzemiosła i przemysłu oraz o szkolnictwa, służby zdrowia, a także wiele innych wiadomości⁶¹.

W ten sposób współczesny czytelnik otrzymał możliwość zapoznania się z szeroko rozumianym kształtem miasta, jakiego w większości dzisiaj już nie ma. Wartość tej pozycji podnoszą liczne fotografie, szczególnie te, które pokazują obiekty, które stanowiły część fortyfikacji Kamieńca, a nie dotrwały do czasów nam współczesnych.

⁶¹ Vide także: M. Orłowicz, *Przewodnik po Europie. Europa Wschodnia i Środkowa (Rosya, Austro-Węgry, Niemcy i Szwajcaryja)*, Warszawa–Kraków 1914, s. 89–90. Według tego autora: „W Kamieńcu mieszka około 10.000 Polaków [na 50 tys. mieszkańców – AS], przeważnie rzemieślników. Po polsku wszędzie rozmówić się można” – vide: ibidem, s. 90.

Po ukazaniu się wymienionych powyżej prac nastąpił zastój w badaniach, trwający praktycznie aż do lat 90. XX wieku, kiedy to w Polsce, a następnie również na Ukrainie, podjęto szereg przedsięwzięć naukowych dotyczących dziejów oraz spuścizny kulturowej dawnych Kresów Wschodnich byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w tym także Kamieńca.

Przedstawienie ówczesnych wydawnictw należy rozpocząć od omówienia publikacji o charakterze źródłowym. Na pierwszym miejscu trzeba wymienić bardzo wartościowe opracowanie autorstwa Piotra Rabieja, dotyczące pomników epigrafiki i heraldyki, które do czasów nam współczesnych zachowały się na terenie Kamieńca Podolskiego⁶². Jest to kolejny, czwarty, tom serii wydawniczej przygotowanej pod kierunkiem prof. Wojciecha Drelicharza z Zakładu Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Opracowanie to powstało w latach 2002–2004 w ramach programu inwentaryzacji i edycji pomników epigrafiki oraz heraldyki ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, finansowanego przez ówczesny Komitet Badań Naukowych. W tomie tym, podobnie jak w poprzednich, znalazły się inskrypcje i herby z historycznych kościołów rzymskokatolickich⁶³, świątyń ormiańskich⁶⁴ oraz z obiektów fortyfikacyjnych

⁶² *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, t. 4, *Kamieniec Podolski*, oprac. P. Rabiej, Kraków 2009.

⁶³ Pod pojęciem świątynie rzymskokatolickie należy rozumieć te obiekty, które kiedykolwiek były miejscami kultu w obrządku łacińskim, czyli zarówno te, które nadal lub ponownie służą Kościołowi rzymskokatolickiemu, jak i te, które w XIX w. bądź też w ostatnich latach przejęły inne wspólnoty religijne, głównie zaś Kościół grekokatolicki. Dotyczy to również tych obiektów, które nie pełnią już obecnie funkcji sakralnych, głównie z racji stopnia dewastacji.

⁶⁴ Podobnie jak poprzednio, pod pojęciem tym należy rozumieć te obiekty, które kiedykolwiek były miejscami kultu w obrządku ormiańskim, czyli te, które ostatecznie przejął Kościół prawosławny. Dotyczy to także tych obiektów, które powodu dewastacji nie pełnią już obecnie funkcji sakralnych.

i użyteczności publicznej, a także z budynków mieszkalnych z całego historycznego obszaru miasta. Omawiana tutaj pozycja ma charakter publikacji bardzo istotnych i cennych źródeł, gdyż zawarto w niej odpisy wszystkich inskrypcji oraz opisy pomników heraldyki. Całość uzupełniona została serwisem fotograficznym – niestety jednobarwnym. Opracowanie to na pewno znajdzie swoje ważne i zauważalne miejsce w dorobku współczesnej polskiej historiografii dotyczącej Kresów Południowo-Wschodnich.

Innym niezwykle cennym źródłem dotyczącym Podola, w tym również Kamieńca Podolskiego, są wydane na Ukrainie opisy guberni podolskiej z końca XVIII i początku XIX wieku. Ich autorem był działający w Rosji gubernialny mierniczy Karl Ekster⁶⁵. W publikacji tej można znaleźć bardzo ważne informacje o topografii oraz historii Podola i dziejach miasta, a także o sytuacji społecznej i ekonomicznej w tym okresie. Wartość tych danych podnosi fakt, iż powstały one na potrzeby ówczesnych władz rosyjskich, głównie zaś do celów podatkowych, a także statystycznych i informacyjnych.

Poza tym po 1989 roku w Polsce ukazało się również kilka prac o charakterze bardziej popularnym, jednak ich autorów zdawała się interesować głównie tematyka wojskowa związana z militarnymi dziejami miasta i twierdzy oraz ich rolą w systemie obrony południowo-wschodnich granic Rzeczypospolitej. Stąd też niemal wcale nie podejmowali oni zagadnień dotyczących politycznych oraz społecznych i ekonomicznych dziejów Kamieńca. Ponadto, poza porządkowaniem dotychczas znanych faktów, nie wnoszą one żadnych znaczących nowych wartości do naszej dotychczasowej wiedzy na temat tego kresowego miasta⁶⁶.

⁶⁵ *Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.*, Укладачі, автори вступної статті С.А. Копилов, А.Б. Задорожнюк, Кам'янець-Подільський 2011.

⁶⁶ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: J. Przybył, *Kamieniec*

Zupełnie inaczej jest natomiast w przypadku cytowanej już wcześniej niezwykle wartościowej dwutomowej publikacji zbiorowej⁶⁷, która jest efektem wieloletniej pracy badawczej zespołu historyków, w tym również historyków architektury oraz sztuki, związanych z krakowskim środowiskiem naukowym, a kierowanych przez profesora Feliksa Kiryka. Ich prace wspierali także historycy z Ukrainy. W pierwszym tomie, który ukazał się w Krakowie w 2000 roku, opublikowany został cały szereg artykułów dotyczących przeszłości Kamieńca Podolskiego⁶⁸ i jego architektury⁶⁹, w tym również fortyfikacji⁷⁰, a także problematyki

Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana, Wrocław 1998; idem, *Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji*, Łódź–Wrocław 2007; Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski. Miasto – legenda*, Warszawa 2001.

⁶⁷ Vide: *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1..., op. cit.; *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2..., op. cit.

⁶⁸ Są to: J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i w 1. połowie XV wieku*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1..., op. cit.; A. Jureczko, *Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego*, [w:] ibidem; F. Kiryk, *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego*, [w:] ibidem; P. Borek, *Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich XVII wieku*, [w:] ibidem; S. Grzybowski, *Uroczystości w Kairze po zdobyciu Kamieńca Podolskiego w 1672 r.*, [w:] ibidem; D. Kołodziejczyk, *Kamieniec Podolski pod panowaniem tureckim 1672–1699*, [w:] ibidem; В. Степанков, *Подільські опришки та їх боротьба з турецькою залогою Кам`яця-Подільського (осінь 1672–1674 pp)*, [w:] ibidem.

⁶⁹ Są to: M. Łukacz, *Pokolonizacyjna zabudowa przy Rynku Polskim w Kamieńcu Podolskim w świetle wpływów zachodnioeuropejskich*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1..., op. cit. J. Rymsha, *Most zamkowy...*, op. cit.; J. Czubiński, *Studia nad historyczną ikonografią widoków i panoram Kamieńca Podolskiego*, [w:] ibidem.

⁷⁰ Vide: J. Janczykowski, *O potrzebie badań fortyfikacji Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1..., op. cit.

religijnej⁷¹, kwestii życia codziennego⁷² i ekonomicznych⁷³ czy choćby mało znanych zjawisk społecznych⁷⁴.

Nieco odmienny charakter ma tom drugi, który ukazał się również w Krakowie w 2005 roku⁷⁵. Większy był także udział historyków ukraińskich w jego powstaniu. Znalazł się w nim natomiast cały kompleks zagadnień związanych z klimatem oraz budową geologiczną i szatą roślinną rejonu Kamieńca⁷⁶. Kolejnymi kompleksami zagadnień omówionych w tym tomie są kwestie

⁷¹ Są to: T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na Podolu (1340–1434)*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1..., op. cit.; R. Pelczar, *Jezuici w Kamieńcu Podolskim (1608–1773)*, [w:] *ibidem*.

⁷² Vide: B. Popiołek, *Życie w twierdzy kamienieckiej w czasach Augusta II na podstawie listów komendanta Rappego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1..., op. cit.

⁷³ Vide: J. Motylewicz, *Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1..., op. cit. Ponadto vide także: A. Dziubiński, *Drogi handlowe polsko-tureckie*, „Przegląd Historyczny” 1965, t. 53, z. 2; idem, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a imperium osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1998; M. Marynowski, op. cit.

⁷⁴ Vide: M. Wolski, *Zmiany heraldyczne u szlachty polskiej w kontekście jej migracji na Podole*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1..., op. cit.

⁷⁵ *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2..., op. cit.

⁷⁶ Vide: W. Andrejczuk, *Budowa geologiczna*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, op. cit.; W. Cabaj, *Rzeźba*, [w:] *ibidem*; idem, *Gleby i szata roślinna*, [w:] *ibidem*; E. Brzeźniak, *Klimat*, [w:] *ibidem*; E. Brzeźniak, P. Lewik, *Stosunki wodne*, [w:] *ibidem*; M. Proskurniak, *Krajobrazy miasta*, [w:] *ibidem*; E. Brzeźniak, W. Cabaj, P. Lewik, W.A. Nowak, *Osobliwości przyrodnicze*, [w:] *ibidem*.

architektoniczne⁷⁷, problemy ekonomiczne⁷⁸, historia miasta⁷⁹, sposób organizacji jego władz i funkcjonowanie infrastruktury miejskiej⁸⁰, a także inne⁸¹. Ponownie zajęto się w nim również fortyfikacjami kamienieckiej twierdzy⁸².

Warto też zauważyć, iż wielu autorom, którzy wzięli udział w tym przedsięwzięciu, w oparciu o szeroką kwerendę źródłową i bibliograficzną, udało się ustalić cały szereg nowych, dotychczas nieznanych faktów z dziejów Kamieńca i regionu oraz sprostować wiele pomyłek, nieścisłości i uproszczeń, jakie podawane były w dotychczasowej literaturze zajmującej się historią miasta oraz Podola.

⁷⁷ Są to: J. Sroczyńska, *Nieznane dzieje budowy klasztoru i kościoła zakonu jezuitów w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2..., op. cit.; J. Czubiński, *Przemiany krajobrazu kulturowego placów i ulic Kamieńca Podolskiego w świetle historycznej ikonografii miasta*, [w:] *ibidem*; M.A. Urbańska, *Typologia pamięci (o architekturze domowej Podola)*, [w:] *ibidem*.

⁷⁸ Vide: В. Михайловський, *Велика земельна власність на західному Поділлі у XV ст. (на прикладі документів для Шафранців і Одровонжів)*, [w:] *ibidem*.

⁷⁹ Są to: В. Степанков, *Кам`янець-Подільський та його околиці у 1648 – початку 1649 років*, [w:] *ibidem*; P. Borek, *Oblężenie Kamieńca Podolskiego w roku 1651*, [w:] *ibidem*; B. Popiołek, *Podole w czasach Augusta II*, [w:] *ibidem*.

⁸⁰ Są to: R. Król, *Reformy miejskie w Kamieńcu Podolskim. Działalność Komisji Boni Ordinis i Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych*, [w:] *ibidem*; М. Петров, *Передмістя Кам`янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста*, [w:] *ibidem*.

⁸¹ Vide choćby: F. Kiryk, *Z zagadnień zaopatrzenia dawnego miasta w wodę*, [w:] *ibidem*; С.А. Копилов, *Кам`янець-Подільський і польсько-турецька війна 1672–1676 рр.: рецепція в українському історичному письменстві (кінець XVII – перша третина XVIII ст.)*, [w:] *ibidem*; A.E. Mańkowski, *Tematyka podolska na latach „Rzeczypospolitej” i „Gazety Wyborczej”*, [w:] *ibidem*.

⁸² Vide: J. Janczykowski, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2..., op. cit.

Podobnie jest też w przypadku najnowszej, opartej na bardzo cennych i dotychczas prawie niewykorzystywanych źródłach archiwalnych, monografii dotyczącej dziejów osiemnastowiecznego Kamieńca autorstwa krakowskiej badaczki Renaty Król-Mazur⁸³. Autorkę interesowały bowiem praktycznie wszystkie aspekty życia miasta i twierdzy przejętej z rąk tureckich w 1699 roku. Stąd też, poza opisem samej twierdzy oraz licznych prac prowadzonych w XVIII wieku nad jej unowocześnieniem, zajęła się ona także funkcjonowaniem garnizonu ówczesnego Kamieńca, kwestiami ustrojowymi i sądowymi oraz sanitarnymi, zdrowotnymi i ekonomicznymi, w tym również wzrastającą kosztem Ormian⁸⁴ rolą kamienieckich Żydów. Ponadto w sferze jej naukowych dociekań znalazły się też problemy związane ze złożonymi stosunkami wyznaniowymi oraz z oświatą, kulturą i reformami miejskimi zapoczątkowanymi w epoce Sejmu Wielkiego.

⁸³ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.

⁸⁴ Warto tutaj też podkreślić, iż monografia Renaty Król-Mazur posuwa naprzód niezadowalający do tej pory stan badań nad niezwykle istotną dla dziejów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów kolonią kamienieckich Ormian, bowiem jak w swej najnowszej pracy słusznie zauważyła autorka (R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku...*, op. cit., s. 13): „Niestety, polscy badacze nie poświęcili jej zbyt dużo uwagi. Badania ukraińskich i ormiańskich uczonych koncentrowały się głównie na wcześniejszych dziejach kamienieckich Ormian”. Dotychczasowy poziom wiedzy polskiej historiografii na temat polskich Ormian prezentują choćby następujące opracowania: M. Zakrzewska-Dubas, *Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem*, Lublin 1965; idem, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982; K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000; *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, (Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie), praca zbior., Kraków 1999; F. Wasyl, *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*, Kraków 2015; A. Gliński, *Gmina ormiańska w Stanisławowie w drugiej połowie XVII i XVIII wieku – organizacja, gospodarka, codzienność*, Kraków–Wrocław 2022.

Rozważania te kończy rozdział, w którym Renata Król-Mazur opisuje dzieje miasta i twierdzy podczas wojny w obronie Konstytucji 3 Maja oraz wkroczenie do niej wojsk rosyjskich w roku 1793⁸⁵. Wysoką wartość tej bardzo ciekawej monografii podnosi starannie i celowo dobrany materiał ilustracyjny.

Od wielu lat obiektem pogłębionych naukowych dociekań badaczy, głównie polskich, jest także kamieniecki system fortyfikacyjny. Uczonych interesowały, i nadal interesują, zarówno umocnienia obydwu zamków, jak i fortyfikacje miejskie. Stąd też poza opisem ich stanu obecnego, badano ich pierwotny kształt oraz liczne modernizacje, którym poddawano je na przestrzeni wieków, a także sposób ich finansowania i funkcjonowania. Niemniej istotne było też ustalenie, w jaki sposób poszczególne części tego systemu, współdziałając ze sobą, chroniły miasto⁸⁶.

⁸⁵ Autorka świadomie – a szkoda – pominęła jednak dość istotną rolę, jaką Kamieniec odegrał w działaniach wcześniejszej antyrosyjskiej konfederacji barskiej. Stąd też potencjalny czytelnik zainteresowany tym zagadnieniem będzie zmuszony skorzystać chociażby z monografii W. Konopczyńskiego, *Konfederacja barska*, t. 1 i 2, Warszawa 1991 – pierwsze wydanie tej pracy miało miejsce w Warszawie w latach 1936–1938. Ponadto vide także: R. Król-Mazur, *Kamieniec Podolski w czasie konfederacji targowickiej i wojny polsko-rosyjskiej (1792–1793)*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojkowej*, t. 4, praca zbior. pod red. M. Trąbskiego, Częstochowa 2022.

⁸⁶ Na ten temat dotychczas pisali: T.M. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1973, t. 19, cz. 1; idem, *Arsenały artylerii koronnej w latach 1632–1655*, ibidem; idem, *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w świetle zabytków kartograficznych*, „Z Dziejów Kartografii” 1991, t. 5; idem, *Twierdza Kamieniec Podolski w XVIII w. na tle polskiej fortyfikacji na ziemiach zagrożonych najazdami Turków i Tatarów*, [w:] *Fortyfikacja*, t. 1, Warszaw–Kraków 1995; J. Janczykowski, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy...*, op. cit.; R. Król, *Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII w.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, r. 8 (59), nr 4 (219).

Nieco inny wymiar otrzymały natomiast badania uczonych ukraińskich i rosyjskich, którzy, podobnie jak to miało miejsce wcześniej⁸⁷, koncentrują się głównie na zagadnieniach związanych z architekturą, w tym także sakralną i obronną oraz historią sztuki⁸⁸.

Natomiast opracowania dotyczące dziejów samego Kamieńca oraz jego systemu fortyfikacyjnego mają raczej charakter popularnonaukowy lub wręcz popularny, przy czym niekiedy przybierają nawet formę zwykłych informatorów turystycznych przeznaczonych dla turystów, głównie ukraińskich, choć część z nich wydawana jest również w języku polskim⁸⁹. Wśród publikacji tego typu

⁸⁷ Vide chociażby: *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, Том 4, Сумская область, Тернопольская область, Харьковская область, Херсонская область, Хмельницкая область, Черкасская область, Черниговская область, Черновицкая область*. Коллективная работа под редакцией Г.Н. Логвина, Киев 1986, gdzie znalazł się obszerny opis zabytków architektury sakralnej i obronnej z terenu Kamieńca Podolskiego.

⁸⁸ Vide choćby: О.В. Лесник, *Замки та монастири України*, Львів 1993; О. Пламеницька, *Християнські святині Кам'янець на Поділлі*, Київ 2001; idem, *Кам'янець-Подільський*, Київ 2004; А. Rasszczupkin, *Katedra św. Apostołów Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim*, Kamieniec Podolski 2003; С. Трубочанінов, А. Затварницька, О. Макарова, *Країна замків і фортець, Кам'янець-Подільський* 2007; Д. Антонюк, *Сто п'ятдесят польських замків і резиденцій в Україні. Частина I*, Київ 2011 oraz: О. Мацюк, *Замки і фортеці західної України. Мандрівки історичні*, Львів 1997 i polskojęzyczna wersja tego opracowania: О. Maciuk, *Zamki i twierdze Ukrainy Zachodniej. Podróże historyczne*, Lwów 2008. Autor ten, obok innych zamków i „fortec”, opisał w tych pracach fortyfikacje miejskie oraz obydwa kamienieckie zamki. Najsolidniejszą publikacją tego typu, choć również jedynie odtwórczą, jest praca: В.В. Вечерський, *Фортеці й замки України*, Київ 2011. Poza opisem poszczególnych zamków zamieszczono tam plan każdego z nich oraz serwis fotograficzny – niestety wyłącznie czarno-biały.

⁸⁹ Vide choćby: О. Завальнюк, О. Комарницький, *Кам'янець Подільський. Історико-популярний нарис*, Кам'янець Подільський 2001; М. Петров,

można także znaleźć wcale ciekawe albumy zawierające fotografie dawnego Kamieńca⁹⁰.

Pewnym pozytywnym odstępstwem od tej reguły jest jednak popularna⁹¹, napisana po polsku praca mieszkańca współczesnego Kamieńca Podolskiego, mianowicie Aleksandra Rasszczupkina⁹². Jej autor, opierając się głównie na wcześniejszych ustaleniach Antoniego Józefa Rollego, Siecinskiego oraz Aleksandra Prusiewicza, a także efektach własnych poszukiwań bibliograficznych, podał w niej podstawowy zakres faktów dotyczących dziejów miasta, twierdzy i regionu. Poszczególne rozdziały jego pracy otrzymały następujące tytuły: *Rys historyczny Kamieńca Podolskiego*⁹³, *Relacja o upadku Kamieńca r. 1672* oraz *Niezlomne twierdze*

Исторична монографія Кам'янець Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела), Кам'янець Подільський 2002; Л. Станіславська, В. Жигайло – фотографії, *Кам'янець-Подільський*, Кам'янець-Подільський [b.r.]; A. Rasszczupkin, *Kamieniec-Podolski*, Kamieniec Podolski [b.r.]; О.І. Расщупкин, С.В. Трубчанінов, *Кам'янець на Поділлі*, Кам'янець-Подільський 2017, a także publikacja: Т. Палков, *Кам'янець-Подільський, Хотин, замки долини Збруча, Подільські Товтри*, Львів 2010 oraz jej polska wersja: Т. Палков, *Kamieniec Podolski, Chocim, zamki doliny Zbrucza, Towtry Podolskie. Przewodnik*, Lwów 2010. Żadna z tych prac nie stanowi znaczącego postępu w dotychczasowych badaniach, przy czym niektóre z nich zawierają treści rodem z poprzedniej, sowieckiej epoki.

⁹⁰ Vide choćby: *Кам'янець у старих листівках [(Каменец в старых открытках) Kamieniec na starych pocztówkach (Kamianets in old postcards)]*. Науково-популярне видання, Кам'янець-Подільський 2013.

⁹¹ Do wyrażenia takiej opinii piszącego te słowa skłoniła lektura tej pracy, mimo iż w stopce wydawniczej znajduje się informacja, że jest to opracowanie popularnonaukowe.

⁹² A. Rasszczupkin, *Kamieniec Podolski. Antemurale Christianorum*, Kamieniec Podolski 2006.

⁹³ Poszczególne podrozdziały w tym rozdziale otrzymały natomiast następujące tytuły: *Miasto trzech nacji, Antemurale christianorum, Oblężenie Kamieńca 12–26 VIII 1672, Pod jarzmem tureckim, Wiek XVIII, Wszystko na większą chwałę Bożą oraz Pod orłem rosyjskim i gwiazdą czerwoną i Kamieniec dziś*.

*Podola*⁹⁴. Całość uzupełnia liczny i dość ciekawie dobrany, w swojej części barwny, materiał ilustracyjny. Są to głównie fotografie Kamieńca.

W przypadku wspomnianych powyżej prac naukowców ukraińskich, zajmujących się historią sztuki i architektury, należy zauważyć, iż badania tego typu prowadzone są w trzech ośrodkach, a mianowicie we Lwowie oraz w Kamieńcu Podolskim i Kijowie.

W tej grupie opracowań na szczególną uwagę zasługują dwie monografie autorstwa Olgi Płamienickiej⁹⁵. Pierwsza z nich

⁹⁴ Autor podał tam pewne zupełnie podstawowe informacje o zamkach lub innych fortyfikacjach w Chocimiu, Międzybożu, Żwańcu, Okopach św. Trójcy, Paniowcach, Rychcie, Czarnokozińcach, Skale Podolskiej (ten zamek autor nazwał Skala nad Zbruczem), Satanowie, Czortkowie, Jazłowcu i Czerwonogrodzie. Jednak dane te w niczym nie wybiegają poza zupełnie podstawowe fakty, jakie można znaleźć w każdym dobrym przewodniku turystycznym lub też w starszych polskich opracowaniach – vide choćby: A. Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Oświęcim 2013. Pierwsze wydanie tej pracy miało miejsce w 1892 r.

⁹⁵ Nieżyjąca już niestety Olga Anatoliwna Płamienicka (ur. 2 czerwca 1956 – zm. 15 lutego 2022) w 1980 r. ukończyła Kijowski Państwowy Instytut Sztuki (Київський Державний Художній Інститут). Ostatnio pracowała jako kierownik Wydziału Problemów Restauracji i Rewitalizacji Środowiska Historycznego Naukowo-Badawczego Instytutu Teorii i Historii Architektury oraz Budownictwa Miejskiego (Відділ Проблем Реставрації і Регенерації Історичного Середовища Науково-Дослідного Інституту Теорії та Історії Архітектури і Містобудування). Była znawcą historii architektury okresu średniowiecza i nowożytności. Obok innych nagród i wyróżnień była także laureatem Międzynarodowej Nagrody im. Profesora Jana Zachwatowicza. Autorka około 200 publikacji naukowych, w tym także pracy: *Kamieniec Podolski – miasto na peryferiach Imperium Rzymskiego: najwcześniejsza struktura urbanistyczna i fortyfikacje (Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської Імперії: найдавніша урбаністична структура і фортифікації)*”, wydanej w 1999 r. we współpracy z E. Płamienicką. W pracy tej jej autorki lansują, wspomnianą już wcześniej, teorię o rzekomych rzymskich, bo sięgających II w. n.e., korzeniach późniejszego Kamieńca Podolskiego.

poświęcona jest architekturze sakralnej Kamieńca⁹⁶. Praca ta stanowi podsumowanie kompleksowych badań zabytków tego typu, prowadzonych na przestrzeni XX wieku. Jej autorka jako pierwsza przedstawiła w niej całościową koncepcję ewolucji architektury sakralnej Kamieńca, na tle architektonicznego i urbanistycznego rozwoju miasta. Stąd też, w celu pokazania możliwie kompletnego spektrum dziejów architektury sakralnej miasta, opis swój rozpoczęła od momentu, gdy za czasów rządów książąt ruskich pierwsze obiekty tego typu poczęły powstawać w otoczeniu znacznie wcześniejszych pogańskich ośrodków sakralnych. Natomiast po omówieniu procesów i zmian, do których dochodziło w okresie pomiędzy XIII wiekiem a 1793 rokiem, rozważania swe zakończyła przedstawieniem losów kamienieckich świątyń w okresie panowania rosyjskiego i następnie w czasach sowieckich, kiedy to wiele obiektów sakralnych oraz zabytkowych kwartałów starego miasta zostało zniszczonych lub w całości wyburzonych. Proces tej degradacji przerwało dopiero uzyskanie niepodległości przez Republikę Ukrainą, kiedy to podjęte zostały żmudne oraz kosztowne i czasochłonne prace renowacyjne i rewitalizacyjne, których liczne efekty są już widoczne w strukturze architektonicznej współczesnego miasta i kamienieckiej twierdzy⁹⁷.

Ponadto O. Płamienicka opracowała ogólną koncepcję regeneracji i rewitalizacji starego miasta w Kamieńcu, była też autorką 17 konkretnych projektów restauracji poszczególnych obiektów znajdujących się na terenie miasta i twierdzy.

⁹⁶ O. Пламєницька, *Сакральна архітектура Кам`янець на Поділлі*, Кам`янець-Подільський 2005.

⁹⁷ Stąd też cała, licząca niemal 400 stron tekstu, monografia otrzymała dość przejrzysty układ chronologiczny z podziałem na następujące rozdziały merytoryczne: *Omówienie literatury*, *Prahistoria*, *Okres panowania książąt ruskich (XI–połowa XIII w.)*, *Pod protektoratem Złotej Ordy (druga połowa XIII–połowa XIV w.)*, *Stolica księstwa Koriatowiczów (lata 1345–1393)*, *Stolica województwa podolskiego (lata 1434–1672)*, *Budownictwo katolickich obiektów sakralnych w XV–XVII w.*, *Architektura prawosławnych obiektów*

Pisząc omawianą tutaj monografię, Olga Płamienicka wykorzystała zarówno ustalenia wcześniejszych historyków, tworzących w XIX i na początku XX wieku⁹⁸, jak i prowadzone w XX wieku systematyczne badania archeologiczne oraz terenowe. Ich efekty uzupełnione zostały o obszerną kwerendę archiwalną, w wyniku której udało się autorce dotrzeć do całego szeregu nieznanych i niewykorzystywanych dotychczas przez historyków polskich i ukraińskich cennych materiałów źródłowych. Wszystko to umożliwiło jej przeprowadzenie krytycznej i jednocześnie przekonującej rewizji wielu obowiązujących dotąd, lecz błędnych lub też nie do końca sprawdzonych twierdzeń i poglądów. Wartość tej cennej pracy podnosi liczny i celowo dobrany materiał ilustracyjny, stanowiący niezbędną dopełnienie podawanych w niej treści.

Podobną, bardzo dużą wartość i charakter ma także kolejna opublikowana w 2012 roku monografia tej autorki, dotycząca fortyfikacji Kamieńca⁹⁹. Również ta obszerna praca¹⁰⁰ stanowi podsumowanie wcześniejszych kompleksowych badań zabytków tego typu – obydwu zamków oraz fortyfikacji miejskich, prowadzonych głównie na przestrzeni ostatniej ćwierci XX i na początku XXI wieku, przy czym jej autorka przedstawiła w niej całościową koncepcję ewolucji architektury militarnej Kamieńca na tle historii tej części Podola, czyli na przestrzeni od II do XVIII wieku. W ten sposób w swoim opisie uwzględniła następujące etapy

sakralnych w XV–XVII w., Budownictwo sakralne gminy ormiańskiej w XV–XVII w., Stolica ejaletu kamienieckiego (1672–1699), Ostatnie stulecie w składzie Polski (lata 1699–1793), Stolica guberni podolskiej i centrum rejonu oblasti chmielnickiej (XIX–XX w.).

⁹⁸ Głównie wspomnianych już wcześniej J.A. Rolle (*Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 1 i 2..., op. cit.) oraz Siecinskiego (Е. Сецинский, op. cit.) i Aleksandra Prusiewicza, op. cit.

⁹⁹ О. Пламєницька, *Castrum Camenecensis. Фортєця Кам'янець (пізноантичний – ранньомодерний час)*, Кам'янець-Подільський 2012.

¹⁰⁰ Całość liczy bowiem 671 stron.

w dziejach miasta i twierdzy: „okres późnosarmacki” (II–V w.), „okres słowiański” (VI–X w.), „czasy latopisów” (XI – połowa XIII w.), „okres panowania mongolskiego” (połowa XIII – połowa XIV w.), „okres wczesno- i późnoliteński” (lata 1340–1434), „wczesny okres polski [(»epoka sarmacka«)” lata 1434–1672]; „okupacja turecka” (lata 1672–1699), „późny okres polski” (lata 1699–1793). Na tle tej periodyzacji opisała też rozwój i ewolucję fortyfikacji – także miejskich późniejszego Kamieńca Podolskiego, w tym również istotne modyfikacje wprowadzone po 1672 roku podczas panowania tureckiego.

Przygotowując omawianą tutaj monografię, Olga Płamienicka, co zrozumiałe, krytycznie wykorzystała zarówno ustalenia wcześniejszych – różnojęzycznych – historyków, w tym także polskich, tworzących na ten temat w XIX i w XX wieku, jak i prowadzone w XX wieku w Kamieńcu systematyczne badania archeologiczne oraz terenowe. Ich efekty uzupełnione zostały o obszerną kwerendę archiwalną przeprowadzoną w archiwach polskich¹⁰¹ oraz rosyjskich i ukraińskich, w wyniku której udało się jej dotrzeć do całego szeregu nieznanymi i niewykorzystywanymi dotychczas lub też inaczej interpretowanymi przez wcześniejszych historyków polskich i ukraińskich cennymi materiałami źródłowymi. Wszystko to, podobnie jak w przypadku poprzednio omawianej monografii, umożliwiło autorce przeprowadzenie krytycznej i jednocześnie przekonującej rewizji wielu obowiązujących dotąd, lecz błędnych lub też nie do końca sprawdzonych twierdzeń i poglądów. Poza tym dotychczasową wiedzę na temat systemu fortyfikacyjnego Kamieńca Podolskiego uzupełniła o cały szereg wcześniej szerzej nieznanymi faktów.

¹⁰¹ Były to: Archiwum Główne Akt Dawnych, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Uniwersyteku Warszawskiego i Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, a także Archiwum Państwowe w Krakowie i Biblioteka Czartoryskich we Wrocławiu.

Wartość tej bardzo cennej pracy podnosi liczny i celowo dobrany materiał ilustracyjny, stanowiący niezbędne dopełnienie podawanych w niej treści. Wydaje się też, że najważniejszą jego część stanowią rysunki przekrojów różnego rodzaju obiektów fortyfikacyjnych. Poza tym omawiana tutaj monografia zaopatrzona została w bardzo przydatny słownik terminów fortyfikacyjnych i bronioznawczych, a także w obszernie streszczenie w języku ukraińskim, rosyjskim, angielskim, francuskim oraz polskim i rumuńskim.

W efekcie tego, pomimo pewnych zawartych w niej kontrowersyjnych ustaleń¹⁰², powstała niezwykle wartościowa praca dotycząca fortyfikacji Kamieńca Podolskiego, jakiej ani w dotychczasowej ukraińsko-, ani też w polskojęzycznej literaturze historycznej nie było¹⁰³. Pewnym ciekawym jej uzupełnieniem może być chociażby publikacja toruńskiego historyka sztuki Ryszarda Mączyńskiego, który w oparciu o liczne źródła, zajął się kwestią architektury wzniesionych w XVIII wieku kamienieckich koszar¹⁰⁴, które obecnie, wskutek opuszczenia i dewastacji, podlegają procesowi szybkiej degradacji.

¹⁰² Uwaga ta dotyczy głównie tych dziejów Kamieńca, które zawarte są między II a V w.

¹⁰³ W przypadku militarnych i społecznych dziejów Kamieńca i jego twierdzy warto odnotować istnienie jeszcze dwóch publikacji, mianowicie: I. Śliwińska-Słomska, *Sytuacja wewnętrzna w Kamieńcu Podolskim w lecie 1648 roku w korespondencji sędziego ziemskiego podolskiego Łukasza Miaskowskiego*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 5, *Miasto i wojna*, praca zbior. pod red. W. Jarno, J. Kity, Łódź 2021; A. Danilczyk, *Twierdza Kamieniec Podolski w rosyjskich planach wojennych w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 4, praca zbior. pod red. M. Trąbskiego, Częstochowa 2022.

¹⁰⁴ R. Mączyński, *Spór Hilarego Szpilowskiego ze Stanisławem Zawadzkiem o zasady sztuki architektonicznej przy wznoszeniu koszar w Kamieńcu Podolskim*, „Sztuka i Kultura” 2014, t. 2.

Mniej korzystnie wygląda ocena przynajmniej dwóch z trzech kolejnych omawianych tutaj publikacji autorów ukraińskich. Pierwszą z nich stanowi opracowanie autorstwa sędziego Serhija Iwanowycza Kramara, zastępcy przewodniczącego Sądu Gospodarczego Chmielnickiej Oblaści¹⁰⁵, dotyczące bardzo ciekawej problematyki, a mianowicie prawa magdeburskiego, sądownictwa oraz funkcjonowania samorządu miejskiego na terenie Kamieńca Podolskiego od XVI do XVIII wieku, a więc w czasach panowania tam Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹⁰⁶. Mimo iż praca ta ma charakter popularnonaukowy, stanowi dość ciekawe, choć nie zawsze dostatecznie umotywowane spojrzenie na, widziane oczami praktykującego sędziego, dzieje prawne miasta oraz żyjących na jego obszarze wspólnot etnicznych, a mianowicie ruskiej, polskiej, ormiańskiej i żydowskiej¹⁰⁷, zarówno w „czasach polskich”, jak i pod panowaniem władz tureckich. Autor pokazał podstawy prawne, które regulowały życie miasta oraz odrębności sytuacji prawnej i funkcjonowanie samorządu, w tym także sądowniczego, zamieszkujących je gmin ruskiej, polskiej i ormiańskiej, jak również pozycję prawną i społeczną Żydów.

Całość zawartych w tej pracy wywodów oparta została na bardzo zróżnicowanej pod względem wartości merytorycznej, praktycznie wyłącznie ukraińskojęzycznej¹⁰⁸ i na dodatek jedynie

¹⁰⁵ Суддя, заступник голови Господарського Суду Хмельницької Облaсті.

¹⁰⁶ С.І. Крамар, *Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад. Історико-правовий нарис*, Кам'янець Подільський 2010.

¹⁰⁷ Zostały one wymienione w takiej właśnie kolejności, przy czym wspólnota ruska [„руська (українська)"] została określona jako najstarsza („корінне населення”) spośród wszystkich grup etnicznych zamieszkujących następnie miasto.

¹⁰⁸ W bardzo mało profesjonalnie sporządzonej bibliografii znalazło się też kilka prac rosyjskojęzycznych. Praca całkowicie pozbawiona jest jednak przypisów, co uniemożliwia ocenę rzeczywistych źródeł, z których korzystał autor.

najnowszej, w znacznej części prawniczej literaturze przedmiotu. Jej niewątpliwie najsłabszą stroną jest jednak całkowity brak wykorzystania dorobku polskiej historiografii dotyczącej głównie społecznych dziejów Kamieńca Podolskiego, w tym także sytuacji prawnej zamieszkującej go społeczności, w tym również polskiej. Poza tym autor praktycznie nie uwzględnił funkcjonowania na terenie miasta stałego garnizonu wojsk koronnych armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów – głównie zaś artylerii i Regimentu Pieszego Generała Artylerii Koronnej.

Pod wieloma względami podobny charakter ma także opracowanie dotyczące zarysu dziejów Kamieńca Podolskiego autorstwa Ołeksandra Zawalniuka i Ołeksandra Komarnickiego¹⁰⁹. Poruszono w nim problematyczne elementy z dziejów miasta, okres panowania wielkich książąt litewskich oraz kwestię wejścia w skład Królestwa Polskiego i nadania miastu prawa magdeburskiego, zagadnienia zasiedlenia i składu etnicznego ludności miasta pomiędzy XIV a XVII wiekiem, a także wzrost zasięgu instytucji Kościoła rzymskokatolickiego na Podolu i narodziny kozackiego ruchu niepodległościowego na Ukrainie w XVII wieku¹¹⁰. W kolejnych rozdziałach omówiono okres panowania tureckiego, kolejny etap panowania polskiego, czas przynależności do imperium Romanowych, okres próby budowy niezależnego państwa ukraińskiego¹¹¹, czasy sowieckie i w końcu dzieje Kamieńca Podolskiego w niepodległej Republice Ukraińskiej. Mówiąc najogólniej, książka ta przeznaczona jest wyłącznie dla czytelnika

¹⁰⁹ О. Завальнюк, О. Комарницький, *Нариси з історії Кам'яця-Подільського*, Львів 2006.

¹¹⁰ W oryginale rozdział ten otrzymał wielce wymowny tytuł, a mianowicie: *Ріст католицької експансії. Події національної революції середини XVII ст.* Cały ten rozdział napisany został w podobnym i mającym mało wspólnego z rzeczywistością historią – nacjonalistycznym – duchu.

¹¹¹ Również ten rozdział otrzymał dość charakterystyczny tytuł, a mianowicie: *У часи української революції 1917–1920 р.*

ukraińskiego, stąd też pełna jest różnego rodzaju stereotypów oraz uproszczeń i przeinaczeń, wynikających z niezrozumienia specyfiki dziejów politycznych, społecznych i ekonomicznych Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz narodów żyjących w tej części Europy pomiędzy XIV a XVIII wiekiem. Trudno też nie odnieść wrażenia, że poza wątkami „ukraińskimi” zagadnienia te są autorom bardzo słabo znane.

Ponadto, podobnie jak poprzednio, całość zawartych w tej pracy wywodów oparta została na dość zróżnicowanej pod względem wartości merytorycznej, praktycznie wyłącznie ukraińskojęzycznej¹¹² literaturze przedmiotu. Także w tym przypadku jej niewątpliwie najsłabszą stroną jest jednak całkowity brak wykorzystania dorobku polskiej historiografii dotyczącej jakiegokolwiek z aspektów historii Kamieńca Podolskiego, Podola oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Stąd też opracowania tego nie należy polecać potencjalnemu polskiemu czytelnikowi, jego walory poznawcze są bowiem bardzo mocno ograniczone, co powoduje, że nie sposób traktować tej pracy jako rzetelnej literatury historycznej.

Znacznie bardziej obiektywnym i wartościowszym – jednak dość dalekim od doskonałości – dziełem jest natomiast, również ukraińskojęzyczna, praca Olega Budzeja¹¹³, która ukazała się w ramach serii wydawniczej zatytułowanej „Historyczne miejsca Ukrainy”¹¹⁴. Także ta pozycja ma charakter popularnonaukowy¹¹⁵ i jest swoistym przewodnikiem po dawnym Kamieńcu Podolskim, w ciekawy sposób pokazującym historię miasta opowiedzianą poprzez dzieje znajdujących się na jego terenie zabytkowych

¹¹² W nieprofesjonalnie sporządzonej bibliografii znalazło się też nieco, głównie starszych, opracowań rosyjskojęzycznych. Praca ta całkowicie pozbawiona jest przypisów.

¹¹³ О. Будзей, *Вулицями Кам'яниця-Подільського*, Львів 2005.

¹¹⁴ Історичні місця України.

¹¹⁵ W opracowaniu tym nie ma żadnego, nawet podstawowego, aparatu naukowego.

obiektów. Poszczególne jej rozdziały dotyczą określonych części (kwartałów) i ulic Starego Miasta oraz tzw. „nowego planu”, a także przedmieść i są bogato ilustrowane materiałem fotograficznym przedstawiającym zarówno stary, jak i współczesny Kamieniec. Podsumowaniem treści tej pozycji są streszczenia w języku ukraińskim, polskim i angielskim.

W przypadku bogatych dziejów zarówno samego Kamieńca, jak i całego koronnego Podola, obok innych zagadnień, niesłabnące zainteresowanie historyków polskich dotyczy również słynnego oblężenia z 1672 roku. Jest to zapewne efekt okoliczności, w których doszło do upadku twierdzy, uważanej do tego momentu za niezdobytą, oraz wynik skutków moralnych i co znacznie ważniejsze politycznych i militarnych, jakie wydarzenie to wywarło w całej ówczesnej Rzeczypospolitej¹¹⁶. W ostatnich latach ukazały się trzy kolejne teksty dotyczące tych wypadków. Jeden z nich ma charakter źródłowy, a dwa kolejne są próbą odtworzenia wypadków niekorzystnej dla Rzeczypospolitej kampanii z 1672 roku, w tym również tureckiego oblężenia kamienieckiej twierdzy¹¹⁷.

¹¹⁶ Jeden z ówczesnych pamiętnikarzy o wydarzeniach tych napisał: „A Turcy już byli wzięli Kamieniec, ale *verius dicam* [zgodnie z prawdą –AS], nie wzięli, ale go sobie kupili u zdrajców ojczyzny naszej i wszystko Podole i Ukrainę zawojowali szablą nie dobywając. (...) Po wzięciu Kamieńca puścili Tatarowie zagony głęboko, aleć się im nie poszczęściło z łaski bożej, kiedy wojsko nasze na imię króla pobożnego wszędzie ich potężnie biło (...)” – vide: J. Pasek, *Pamiętniki*, Warszawa 1955, s. 307. Wydaje się, iż treść tego cytatu dobrze oddaje nastroje panujące w Rzeczypospolitej wśród ówczesnej szlachty niechętniej obozowi hetmańskiemu. Vide także: Z. Hundert, *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669–1673*, Oświęcim 2014.

¹¹⁷ P. Derdej, *Kamieniec Podolski 1672*, Warszawa 2009; M. Wagner, *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 1, Zabrze 2009.

Najważniejszą, z punktu widzenia wartości historycznego przekazu, jest *Relacyja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672* autorstwa stolnika latyczowskiego Stanisława Makowieckiego¹¹⁸. Nie miała ona dotąd szczęścia u wydawców, co spowodowało, że nie cieszyła się większym zainteresowaniem ani badaczy wierszowanej epiki barokowej, ani też historyków. Wydaje się, iż wszystkich zniechęcał niski poziom artystyczny tej napisanej jedenastozgłoskowcem relacji. Mimo to zawartość treściowa tego utworu, przynajmniej pośrednio, była znana zarówno zawodowym historykom, jak i czytelnikom ich dzieł. Stało się to w 1886 roku, w momencie wydania przez Teodora Wierzbowskiego jej prozatorskiego streszczenia¹¹⁹. Warto też tutaj zauważyć, iż na tym właśnie przekazie oparł się Henryk Sienkiewicz, pisząc *Pana Wołodyjowskiego*¹²⁰.

¹¹⁸ S. Makowiecki, *Relacyja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, oprac. P. Borek, Kraków 2008. Wydawca tego źródła opatrzył jego treść licznymi i dobrze opracowanymi historycznymi komentarzami, które w znacznym stopniu podnoszą czytelność tego dzieła i jednocześnie ułatwiają jego odbiór.

¹¹⁹ T. Wierzbowski, *Relacyja o upadku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach p. Jerzego Wołodyjowskiego, przez JMci pana Stanisława Makowieckiego stolnika latyczewskiego*, „Przegląd Powszechny” 1886, t. 9 i 10. W ostatnich latach prozatorskie streszczenie tej relacji, jednak bez wskazania na źródło jego pochodzenia, w swojej książce przytoczył w całości Jan Przybył, vide: idem, *Relacyja o upadku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach p. Jerzego Wołodyjowskiego przez Imci Pana Stanisława Makowieckiego stolnika latyczewskiego [z oryginalnego rękopisu]*, [w:] idem, *Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji...*, op. cit.

¹²⁰ Vide choćby: A. Sujkowski, *W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiętników*, Poznań 1984, s. 235 i passim. O sposobie, w jaki to literackie dzieło powstało vide także: J. Krzyżanowski, *W kręgu wielkich realistów*, Kraków 1962 – rozdział zatytułowany: *Dzieje tekstu „Ogniem i mieczem”*; idem, *Twórczość Henryka Sienkiewicza*, Warszawa 1973; T. Bujnicki, *Trylogia Sienkiewicza na tle tradycji polskiej powieści historycznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973; A. Wilkoń, *O języku i stylu*

Tymczasem zestawienie prozatorskiej przeróbki z oryginałem wyraźnie wskazuje, że Wierzbowski dokonał wielu retuszy i zmian, wśród których najistotniejszą okazała się apologia „małego rycerza”. Stąd też Piotr Borek, wydawca wierszowanego oryginału *Relacji Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, postawił sobie za cel weryfikację choćby części historycznych stereotypów, funkcjonujących zarówno w historiografii, jak i w powszechnej świadomości Polaków, głównie za sprawą doskonałej Sienkiewiczowskiej powieści napisanej swego czasu „ku pokrzepieniu serc”, a nie w celu ustalenia historycznej prawdy¹²¹.

Nie należy też zapominać, iż stereotypy te w znacznym stopniu budowane były również poprzez wcale niezły i atrakcyjny film *Pan Wołodyjowski*, którego reżyserem był Jerzy Hoffman

„Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. *Studia nad tekstem*, Warszawa–Kraków 1976; M. Borzęcki, *Słownik postaci „Ogniem i mieczem”*, Wrocław 1999. Ponadto vide także: W. Majewski, *Sienkiewicz – przodek nas, historyków*, [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, praca zbior. pod red. M. Nagielskiego, Warszawa 2000; A. Stoff, *„Zagłoba sum!”. Studium postaci literackiej*, Toruń 2006. Natomiast o źródłach historycznych inspiracji, z których korzystał pisarz vide choćby: „Trylogia” Henryka Sienkiewicza. *Studia, szkice, polemiki*, praca zbior. pod red. T. Jodełki, Warszawa 1962; „Trylogia” Henryka Sienkiewicza. *Historia, dzieło, recepcja*, praca zbior. pod red. L. Ludorowskiego, Warszawa 1978; T. Bujnicki, *Sienkiewicz i historia. Studia*, Warszawa 1981; A. Tadus, *Wokół międzywojennego sporu o historyczność „Ogniem i mieczem”*, „Pamiętnik Literacki” 1985, z. 3; O. Górka, „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna, Warszawa 1986; M. Kosman, „Ogniem i mieczem” – prawda a legenda, Poznań 1999; idem, „Ogniem i mieczem” między historią a artystyczną wizją przeszłości, „Życie i Myśl” 1999, nr 2; *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, Zbiór studiów pod redakcją M. Nagielskiego, Warszawa 2000.

¹²¹ Vide także: A. Smoliński, *Kamieniec Podolski – ślad potęgi dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsce literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność...*, op. cit.; idem, *Zbaraż i Kamieniec Podolski...*, op. cit.

– zarówno przez jego wersję kinową, jak odcinkową, telewizyjną. Ponadto liczne telewizyjne emisje obydwu tych obrazów – także w czasach nam współczesnych – powodują, iż stereotypy te ciągle żyją oraz nadal są utrwalane i w dalszym ciągu mają charakter dość powszechny.

Tymczasem *Relację Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, stworzył bezpośredni uczestnik tamtych wydarzeń, który przebywał pośród obrońców w oblężonej przez Turków twierdzy. Stąd też miał on bezpośredni wgląd w przebieg wypadków, które rozgrywały się do końca sierpnia tego roku, co powoduje, że jego relacja, niezależnie od wierszowanej formy, zawiera najwięcej informacji na temat przebiegu tego oblężenia. Zauważyć też należy, iż porównanie jej treści z zachowaną do dzisiaj korespondencją¹²² oraz z bardzo oszczędnymi dziariuszami¹²³ uświadcza, że żadne z tych źródeł nie zawiera takiej liczby szczegółowych danych, przy pomocy których można podjąć próbę rzetelnej rekonstrukcji poszczególnych etapów oblężenia kamienieckiej fortecy w sierpniu 1672 roku. Stąd też o walorach tego dzieła

¹²² Vide chociażby: *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*, t. 2, wydał A. Grabowski, Kraków 1845. Ponadto vide także: J. Stolicki, *Sprawa kamieniecka – upadek twierdzy w opinii szlacheckiej*, „Studia Historyczne” 1993, z. 1; P. Borek, *Ukraina w staropolskich dziariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja...*, op. cit. Zauważyć tutaj też trzeba, że do naszych czasów, nad czym należy ubolewać, nie zachowała się całość korespondencji ówczesnego hetmana koronnego Jana Sobieskiego dotyczącej wydarzeń i przebiegu kampanii 1672 r. – vide choćby: J. Sobieski, *Listy do Marysieńki*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1962.

¹²³ Vide choćby: *Opisanie szturmu do Kamieńca Podolskiego przez cesarza tureckiego*, [w:] *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, zebrał, opracował i wydał J. Kluczycki, Kraków 1880, t. 2, cz. 2; *Kamieniec Podolski utracony anno 1672*, opublikował J. Woliński, *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1964, t. 10. Ponadto vide także: J. Woliński, *Z dziejów wojen polsko-tureckich...*, op. cit., (rozdział: *Oblężenie Kamieńca w 1673 roku*, s. 21–50).

decyduje nie warstwa poetycka, a jego trudne do przecenienia walory poznawcze¹²⁴.

Pomimo to Piotr Derdej, autor wspomnianej już wcześniej pracy dotyczącej oblężenia i upadku Kamieńca w 1672 roku¹²⁵, nie sięgnął do pierwotnej, wierszowanej i pełnej wersji relacji stolnika łyczowskiego Stanisława Makowieckiego, lecz wykorzystał jej prozatorskie i skrócone wydanie, przy czym nie uwzględnił tekstu autorstwa Teodora Wierzbowskiego, lecz wykorzystał wersję, która znalazła się we wspomnianej już wcześniej pracy Jana Przybyła¹²⁶. Poza tym skorzystał jeszcze z zaledwie kilku, skądinąd cennych opracowań¹²⁷, co spowodowało, że jego wizja oblężenia Kamieńca z sierpnia 1672 roku oraz obraz pozostałych elementów tej kampanii, w trakcie której wojska koronne walczyły z armią turecką, Tatarami i Kozakami Doroszenki, nie wnosi praktycznie niczego nowego do stanu naszej dotychczasowej wiedzy dotyczącej tych wydarzeń. Poza tym praca ta niepotrzebnie utrwała również wiele nieprawdziwych lub niezwyfikowanych przez autora

¹²⁴ Vide chociażby: J. Woliński, *Z dziejów wojen polsko-tureckich...*, op. cit., który pisząc o oblężeniu Kamieńca w sierpniu 1672 r., obficie korzystał z wierszowanej relacji stolnika łyczowskiego Stanisława Makowieckiego.

¹²⁵ P. Derdej, op. cit.

¹²⁶ J. Przybył, *Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana...*, op. cit.

¹²⁷ Poza starszym opracowaniem J. Przybyła (vide: idem, *Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana...*) są to: J. Pajewski, op. cit.; P. Jasienica, *Rzeczypospolita Obojga Narodów*, t. 2, *Calamitatis regnum*, Warszawa 1990 (pozycja ta miała także wcześniejsze i późniejsze wydania); Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983; idem, *Jan III Sobieski*, Warszawa 2021; J. Woliński, *Z dziejów wojen polsko-tureckich...*, op. cit.; S.S. Nicieja, *Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie...*, op. cit.; M. Sikorski, *Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672*, Zabrze 2007. Są to prace, które najczęściej cytuje P. Derdej w przypisach. Nieznany natomiast jest mu cały szereg najnowszych, omówionych powyżej, opracowań dotyczących Kamieńca i jego dziejów.

informacji¹²⁸ bądź też historycznych, trudnych do zaakceptowania, tez.

Zupełnie odmiennie jest natomiast w przypadku obszernej monografii autorstwa powszechnie uznanego znawcy epoki, mianowicie profesora Marka Wagnera¹²⁹. Autor ten, opierając się na licznych często słabo lub też wcale do tej pory nieznanymi źródłach, oblężenie Kamieńca z fatalnego sierpnia 1672 roku pokazał na tle całej kampanii polsko-tureckiej tego roku. Stąd też, obok innych wątków, dokładnie opisał on zarówno przebieg działań wojennych, które poprzedziły oblężenie, jak i rzeczywisty stosunek sił obleganych do operujących wtenczas na Podolu i pod Kamieńcem wojsk sułtańskich. Ponadto podjął również trud odtworzenia przebiegu samego oblężenia oraz krytycznej analizy i oceny działań obydwu stron biorących udział w tym starciu. Podał też przybliżone szacunki strat¹³⁰. W wyniku tego powstała, jak do tej pory najpełniejsza i najbardziej zbliżona do rzeczywistości, wizja oblężenia i upadku Kamieńca, do którego doszło w efekcie tureckiej napaści na Rzeczpospolitą w 1672 roku.

Poza tym istotne informacje na temat dziejów Kamieńca Podolskiego oraz siedemnastowiecznego Podola można odnaleźć w drugim tomie monografii tego autora, dotyczącym wojny polsko-tureckiej z lat 1672–1676¹³¹. Omówił on w nim kolejny etap

¹²⁸ Przykładem informacji tego typu może być choćby, powtórzone kilkakrotnie, twierdzenie o tym, jakoby jar Smotrycza w Kamieńcu miał „kilkaset metrów głębokości” – vide: P. Derdej, op. cit., s. 13, 17. Tymczasem w rzeczywistości nie przekracza on, o czym pisano już wcześniej, 30–50 m – vide chociażby: W. Andrejczuk, *Budowa geologiczna*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2..., op. cit.; W. Cabaj, *Rzeźba*, [w:] ibidem; E. Brzeźniak, M. Proskurniak, *Krajobrazy miasta*, [w:] ibidem.

¹²⁹ M. Wagner, *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 1..., op. cit.

¹³⁰ Ibidem, s. 250–262.

¹³¹ M. Wagner, *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 2, Zabrze 2009. W tym miejscu należy także wspomnieć o jeszcze jednej dotyczącej tych

tego konfliktu, zakończony rozejmem żórawińskim zawartym 17 października 1676 roku i przekształconym w następnym roku w trwały polsko-turecki traktat pokojowy. Warto tutaj jeszcze raz przypomnieć, że na mocy tych umów, poza innymi podolskimi twierdzami i miastami, na długie lata w rękach Turków pozostawiono również Kamieniec.

Niezwykle istotnym problemem dla dziejów tego miasta oraz dla historii Podola i mieszkających tam Polaków jest też kwestia funkcjonowania na tym obszarze licznych instytucji Kościoła rzymskokatolickiego¹³², głównie zaś rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej z siedzibą właśnie w Kamieńcu Podolskim. Niezwykle trudnych dla tej instytucji lat 1918–1941 dotyczy monografia przygotowana przez Witalija Rosowskiego, wydana przez

wydarzeń publikacji, a mianowicie o: *Diariuszu sejmu zwyczajnego 1672 roku*, oprac. K. Przyboś, Kraków 2007. Odbył się on w Warszawie w dniach od 26 stycznia do 14 marca 1672 r., a jedną z ważniejszych poruszanych podczas jego obrad spraw było narastające zagrożenie tureckie oraz przygotowanie do obrony twierdz podolskich, w tym również Kamieńca Podolskiego.

¹³² Szerzej o tych kwestiach, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide również: W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904; M.J. Hałambiec, *Dzieje klasztoru Ojców Franciszkanów dawnej prowincji ruskiej w diecezji Kamieniecko-Podolskiej*, [w:] *Pasterz i Twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, praca zbior. pod red. J. Wołczańskiego, Kraków–Kamieniec Podolski 2001; J.A. Spież, *Dominikanie w Kamieńcu Podolskim* [w:] *ibidem*; H. Stroński, *Kościół rzymskokatolicki na Podolu na początku XX wieku w świetle wspomnień ks. abp. Piotra Mańkowskiego*, [w:] *Piękno Podola. Ziemia i ludzie, tradycje i kultury*, praca zbior. pod red. J. Tarniowego, S. Kociola, M. Zengela, Żary 2004, a także: R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys dziejów*, Lublin 1997; В.М. Сторчовий, В.А. Нестеренко, *Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки XX ст. Історико-релігійно-наукове дослідження*, Коломия 2001; K.R. Prokop, *Biskupi kamienieccy od średniowiecza do współczesności. Szkice biograficzne*, Biały Dunajec–Ostróg 2007.

Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego¹³³. Przedstawił on politykę i stosunek zmieniających się na tym terenie niepolskich władz państwowych wobec Kościoła rzymskokatolickiego. Były to bowiem – w kolejności – powstały po upadku caratu w Rosji Rząd Tymczasowy, następnie władze ukraińskie, mianowicie Centralna Rada, organy Hetmanatu Pawła Skoropadskiego oraz Dyrektoriat i w końcu Związek Sowiecki¹³⁴, który na tym obszarze panował do lata 1941 roku¹³⁵. Ostatnia z wymienionych tutaj władz wobec Kościoła rzymskokatolickiego, postrzeganego – podobnie jak w czasach carskich – jako najważniejsza ostoja polskości na obszarze dawnego koronnego Podola stosowała politykę represyjną, ograniczającą możliwości jego swobodnego funkcjonowania i rozwoju¹³⁶.

Dalej Witalij Rosowski zajął się przebiegiem starań o odnowienie i restytucję diecezji kamienieckiej, która nastąpiła w 1918 roku. Omówił również jej zasięg terytorialny oraz organizację i władze – zarząd, a także kwestie dotyczące gospodarki diecezji, jak choćby jej uposażenia czy też losów budynków parafialnych

¹³³ W. Rosowski, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918–1941*, Lublin 2008.

¹³⁴ Kamieniec Podolski wchodził w skład Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej.

¹³⁵ Po krótkiej wojennej przerwie władze sowieckie powróciły tam już 1944 r.

¹³⁶ Szerzej o tych kwestiach vide choćby: N. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991; idem, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014; J.M. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Wrocław 1994; H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998; M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Polacy na Wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2014 oraz ukraińskojęzyczna wersja tej monografii: M. Мондзік, М. Коженъовський, К. Латавець, Д. Тарасюк, *Поляки в центральній та східній Україні у 1832–1921 роках*, Переклад з польської Б. Цимбал, Н. Шишкіна, Київ 2017.

i sakralnych oraz cmentarzy. Oprócz tego w kręgu jego zainteresowań znalazło się też duchowieństwo, także formy jego aktywności kapłańskiej i pozaduszpasterskiej – w tym patriotycznej, które przez władze ZSRS zawsze były postrzegane jako działalność antysowiecka, co skutkowało licznymi represjami.

Ostatnim zagadnieniem poruszonym przez autora są wierni, mianowicie ich przekrój demograficzno-społeczny, życie religijne oraz prześladowania katolików przez władze sowieckie. W efekcie tego powstała monografia rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej z lat 1918–1941, jakiej we wcześniejszym dorobku polskiej historiografii nie było. Tym samym praca ta jest ważnym uzupełnieniem naszej dotychczasowej wiedzy o dziejach Kamieńca i Podola.

Na zakończenie tego krótkiego i siłą rzeczy dość pobieżnego przeglądu źródeł i literatury, należy wspomnieć jeszcze o kilku innych pracach poświęconych Kresom Wschodnim, w tym również Kresom Południowo-Wschodnim, w których znalazły się jakieś, mniej lub bardziej istotne, informacje o Kamieńcu Podolskim. Autorem pierwszej z nich, zatytułowanej *Podróż na Kresy od bałtyckich plaż Połagi aż po wierchy Czarnohory*, jest Adam Dylewski¹³⁷ znawca Kresów Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej oraz autor licznych publikacji dotyczących tej tematyki¹³⁸. Kamieńcowi, jego dziejom i zabytkom poświęcono w niej 10 stron tekstu bogato ilustrowanego barwnymi fotografiami, przedstawiającymi współczesny stan jego zabytków. Pozycja ta ma charakter popularnonaukowy i jest przeznaczona dla czytelnika, dla którego kresowa tematyka, z jakichkolwiek względów, jest zawsze i pod każdą postacią interesująca.

¹³⁷ A. Dylewski, *Podróż na Kresy od bałtyckich plaż Połagi aż po wierchy Czarnohory*, Warszawa 2010.

¹³⁸ Wcześniej o dorobku i publikacjach tego autora wspomniano w opracowaniu: A. Smoliński, *Przegląd polskiej oraz obcojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego...*, op. cit.

Następna praca to bogato ilustrowane, głównie współczesnymi zdjęciami, wydawnictwo albumowe autorstwa Jakuba Czarnowskiego, dotyczące sanktuariów i kościołów polskich Kresów Wschodnich¹³⁹. W przypadku Kamieńca Podolskiego autor w bardzo skrótowy sposób¹⁴⁰ omówił dzieje oraz pokazał obecny wygląd katolickiej katedry pod wezwaniem świętych Piotra i Pawła; dawnego dominikańskiego kościoła świętego Mikołaja, czyli współczesnego kościoła paulińskiego; dawniej katedry ormiańskiej¹⁴¹; barokowego kościoła trynitarского pod wezwaniem Świętej Trójcy, a teraz cerkwi greckokatolickiej; kościoła franciszkańskiego pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny, przekształconego współcześnie na cerkiew prawosławną; niegdysiejszego kościoła Dominikanek pod wezwaniem Michała Archanioła oraz pochodzącego z początków XIX wieku kościoła katolickiego pod wezwaniem Podniesienia Krzyża Świętego.

Podobny charakter mają także inne publikacje, które ukazały się w ostatnich latach. Wśród nich można wymienić pracę Elżbiety i Sławomira Kobojków, w której znalazło się kilka współczesnych fotografii oraz nieco informacji o historii Kamieńca Podolskiego¹⁴².

¹³⁹ J. Czarnowski, *Sanktuaria i kościoły Kresów*, Warszawa 2009.

¹⁴⁰ Niekiedy, jak to ma miejsce choćby w przypadku kamienieckiej katedry, w opisie tym pominięto cały szereg istotnych elementów ich początkowej historii.

¹⁴¹ Z której do naszych czasów, po wysadzeniu tej świątyni w czasach stalinowskich, pozostały jedynie smutne pozostałości.

¹⁴² E. Kobojeck, S. Kobojeck, *Kresy. Najpiękniejsze miejsca i budowle*, Bielsko-Biała 2011, s. 86–87. Autorzy ci wydali także inną pracę (E. Kobojeck, S. Kobojeck, *Kresy. Najpiękniejsze miejsca i budowle*, Bielsko-Biała 2012), która w rzeczywistości jest rozwinięciem opracowania cytowanego powyżej, w którym także znalazło się kilka fotografii współczesnego Kamieńca oraz nieco informacji o jego historii – vide: ibidem, s. 180–183. W praktyce jest to więc drugie, poszerzone wydanie wcześniejszej publikacji.

Kolejna pozycja to dzieło szczególnego rodzaju. Przedstawiono w nim bowiem archiwalne fotografie Kresów znanego i wielce zasłużonego fotografa, przez wiele lat dokumentującego polskie, w tym również kresowe krajobrazy i miejscowości, a mianowicie żyjącego w latach 1890–1945 Henryka Poddębskiego¹⁴³. Ich wartość polega na tym, że ukazują one świat, który wraz z przemianami, jakie na tych obszarach zaszły wskutek umowy sojuszniczej pomiędzy ZSRS a III Rzeszą z 23 sierpnia i będącą jej bezpośrednią konsekwencją agresją sowiecką na Rzeczpospolitą z 17 września 1939 roku, odszedł do historii i nigdy już nie powrócił¹⁴⁴. Kamieńca dotyczy zaledwie jedna, ale za to niezwykle ciekawa fotografia zatytułowana: *Kamieniec Podolski. Widok od strony Starego Miasta na most Turecki i Stary Zamek*. Przedstawia ona bowiem panoramę Starego i Nowego Zamku oraz leżącego na dnie jaru Smotrycza przedmieścia Karwasary, a także widok Mostu Tureckiego. Wykonano ją zapewne w pierwszej ćwierci dwudziestego wieku z wysokości dawnych fortyfikacji miejskich, a mianowicie z leżących na wschód od Starego Zamku pozostałości Bastionu Ormiańskiego. Po porównaniu omawianej tutaj fotografii ze współczesnym wyglądem tej części Kamieńca widać zmiany jakie z upływem czasu, głównie podczas II wojny światowej oraz po jej zakończeniu, nastąpiły w wyglądzie części obiektów fortyfikacyjnych twierdzy i tej części starego miasta.

¹⁴³ *Kresy w fotografii Henryka Poddębskiego (The Eastern Borderlands in the Photographs by Henryk Poddębski)*, koncepcja albumu, dobór zdjęć i redakcja L. Dulik, W. Golec, Lublin 2010. Sylwetkę oraz dorobek autora tych unikatowych i trudnych do przecenienia fotografii opisała Małgorzata Florczak.

¹⁴⁴ Szerzej vide choćby: C.K. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998; idem, *Wrzesień 1939. W szponach dwóch wrogów*, Warszawa 2019; M. Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop – Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002, a także: R.J. Czarnowski, *Zagłada Kresów 1939*, Warszawa 2022.

Pojedyncze, stare oraz bardzo ciekawe zdjęcie autorstwa Zygmunta Kani przedstawiające część fortyfikacji miejskich oraz Bramę Lacką i Stary Zamek zamieszczono również w opracowaniu dotyczącym Kresów w dawnej fotografii¹⁴⁵.

Pisząc o literaturze dotyczącej dawnego – koronnego – Kamieńca Podolskiego nie sposób pominąć także pracy znanego i niezwykle poczytnego badacza tragicznych dziejów Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej, mianowicie Stanisława Sławomira Niciej¹⁴⁶, który pisząc o tym mieście, nie bez racji stwierdził: „Określenie »fenomen« bywa w historiografii nadużywane, ale w przypadku Kamieńca Podolskiego dotyka sedna zjawiska stworzonego przez naturę i działalność ludzi na przestrzeni długich wieków”¹⁴⁷. W swoim, przeznaczonym dla szerokiego kręgu odbiorców, tekście opisał on bowiem kamieniecką twierdzę oraz jej burzliwe dzieje w różnych okresach historycznych – od okresu „rusko-tatarskiego” do słynnego upadku twierdzy w 1672 roku. Poza tym starał się też wskazać na pewne stereotypy dotyczące tych wydarzeń, które krążą w polskiej świadomości historycznej również w czasach nam współczesnych, a także na cały szereg innych kwestii związanych z dziejami tej kresowej twierdzy i jej funkcjonowania we współczesnej, szeroko rozumianej, polskiej kulturze¹⁴⁸.

¹⁴⁵ M. Skrejko, A. Rybicki, *Kresy w starej fotografii*, Olszanica 2013, s. 100.

¹⁴⁶ S.S. Nicieja, *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych*, t. 17, *Twierdze Rzeczypospolitej. Kamieniec Podolski, Chocim, Okopy Świętej Trójcy, Jazłowiec, Trembowla*, Opole 2021.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 7.

¹⁴⁸ W tym miejscu, i słusznie, S.S. Nicieja odniósł się krytycznie do niektórych treści przedstawionych przez Olę Tokarczuk w *Księgach Jakubowych*, które zupełnie niepotrzebnie wprowadzają zamieszanie pojęciowe dotyczące stosunku pewnych kwestii religii katolickiej do islamu oraz jego konsekwencji obecnych w panoramie miasta po odzyskaniu Kamieńca przez Rzeczpospolitą w wyniku traktatu karłowickiego z 1699 r.

Oprócz tego zajął się on również kwestią Żydów frankistów w historii Kamieńca i Podola, a także dziejami tego miasta w czasach sowieckich, w tym losami Polaków w trakcie przeprowadzonej przez NKWD szeroko zakrojonej czystki, czyli tzw. „operacji polskiej”¹⁴⁹ oraz losami słynnych mieszkańców tego kresowego miasta, jak choćby sławnego fotografa Michała Greima. Poza tym autor przedstawił też dzieje całego szeregu mieszkańców dawnego Kamieńca oraz Podola, którzy w konsekwencji Jałty i późniejszych sowieckich sukcesów militarnych oraz politycznych znaleźli się na Śląsku Opolskim. Na podstawie analizy ich życiorysów, jak zwykle, doszedł on do wniosku o wyjątkowej i trudnej do zastąpienia wartości tych ludzi dla budowania polskości na tzw. „ziemiach odzyskanych”. Wydaje się jednak, że w wielu przypadkach kwestie te wymagają znacznie bardziej wyważonych i ostrożnych sądów, co nadal może stanowić atrakcyjne i ważne zadanie badawcze dla kolejnych pokoleń historyków i socjologów.

Wszystko to, co powyżej napisano nie oznacza oczywiście, że praca ta nie zawiera żadnych nowych elementów poznawczych.

¹⁴⁹ Szerzej vide: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8, *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, cz. 1, praca zbior., (*Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб, Том 8, Великий терор: польська операція 1937–1939. Частина перша*), Warszawa–Kijów (Warszawa–Київ) 2010; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 10, *Rozkaz nr 001353. Operacja proskrypcyjna NKWD 1939–1941*, praca zbior., (*Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб, Том 10, Наказ № 001353. Операція проскрипції НКВД 1939–1941*), Warszawa–Kijów (Warszawa–Київ) 2020; M. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina „Operacja polska” 1937–1938...*, op. cit.

Jest wręcz przeciwnie¹⁵⁰. Warto też zauważyć, że główną grupą odbiorców, jednak stale malejącą, zawartych w niej treści pozostają Polacy oraz ich potomkowie, którzy w roku 1945 i w latach następnych znaleźli się na tzw. „ziemiach odzyskanych” oraz na pozostałych obszarach powojennej Polski.

Kończąc te rozważania, należy też zauważyć, iż informacje o Kamieńcu Podolskim oraz o jego historii i zabytkach można znaleźć na kartach praktycznie każdego przewodnika turystycznego po współczesnej Ukrainie¹⁵¹. Niekiedy jednak zawierają one wiadomości tyleż bałamutne, co dziwne, świadczące jednocześnie o niewielkiej wiedzy ich autorów w tej materii¹⁵².

¹⁵⁰ Vide także: M.M. Drozdowski, *Kresowe twierdze Rzeczypospolitej. Historia i współczesność w badaniach prof. Stanisława Sławomira Niciei*, „Kwartalnik Kresowy” 2022, r. 8, nr 3 (15).

¹⁵¹ Vide choćby: A. Dylewski, *Ukraina. Część zachodnia, Kijów i Krym*, Bielsko-Biała 2001; idem, *Ukraina. Praktyczny przewodnik*, Bielsko-Biała 2003; idem, *Przewodnik Pascala. Ukraina*, Bielsko-Biała 2005; A. Strojny, K. Bzowski, A. Grossman, *Przewodnik. Ukraina zachodnia. Tam szum Prutu, Czere moszu...*, Kraków 2007; A. Dylewski, O. Aleksejczuk, P. Kardaś, A. Kochman, A. Strojny, J. Tokarski, *Praktyczny przewodnik. Ukraina*, Bielsko-Biała 2007; A. Dylewski, O. Aleksejczuk, P. Kardaś, A. Kochman, A. Strojny, J. Tokarski, *Przewodnik ilustrowany. Ukraina*, Bielsko-Biała 2007; A. Івченко. *Путівник. Україна. Захід*, Київ 2009; Т. Палков, *Замки України. Історія і легенди. Путеводитель*, Львов 2011, a także: M. Osip-Pokrywka, M. Osip-Pokrywka, *Polskie ślady na Ukrainie. Przewodnik*, Olszanica 2013.

¹⁵² Przykładem takiego przewodnika może być chociażby pozycja: A. Evans (vide: idem, *Ukraina. Przewodnik turystyczny National Geographic*, Warszawa 2008, s. 180), gdzie można wyczytać następujące rewelacje: „W dole [kanionu – sic! – AS] płynie rzeczka Smotrycz, nazwana tak dlatego, że czysta woda pozwala dostrzec dno (smotri! to po rosyjsku patrz!). (...) Zmiany właścicieli i liczne odbudowy uczyniły z niej olbrzymią twierdzę, w której żadna wieża nie przypomina jakiegokolwiek innej (Turcy zbudowali czworoboczne, Rosjanie okrągłe)”. Wydaje się, iż absurdalność zarówno tych, jak i innych podobnych stwierdzeń, nie wymaga żadnego komentarza. A może jednak wymaga?

Jednakże w grupie publikacji tego typu trzeba wyróżnić przewodniki czterech autorów, mianowicie Mieczysława Orłowicza¹⁵³, Jacka Tokarskiego¹⁵⁴, Zbigniewa Hausera¹⁵⁵ i Grzegorza Rąkowskiego¹⁵⁶. Pomimo swoich braków i niedociągnięć, wynikających po części z charakteru publikacji tego typu, zawierają one cały szereg wartościowych danych zarówno na temat przeszłości tego miejsca, jak znajdujących się tam obiektów zabytkowych.

Na specjalne wyróżnienie zasługuje jednak przewodnik powstały pod redakcją wspomianej już wcześniej Olgi Płamienickiej¹⁵⁷. Pośród wszystkich dotychczasowych przewodników jest to najdokładniejsze jak do tej pory kompendium wiedzy o Kamieńcu Podolskim. Zawiera ono bowiem jasny i kompetentny wykład na temat burzliwych dziejów miasta, postrzeganego przez jego autorów jako szczególne miejsce styku pomiędzy cywilizacją Zachodu i Wschodu oraz między chrześcijaństwem i islamem. Przedstawia ono także wieloetniczną

¹⁵³ Są to: M. Orłowicz, *Przewodnik po Europie. Europa Wschodnia i Środkowa (Rosya, Austro-Węgry, Niemcy i Szwajcaria)*..., op. cit.; idem, *Przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919. W przypadku tych dwóch pozycji szczególnie wartościowe są informacje dotyczące sytuacji Kamieńca z przełomu XIX i XX w. oraz z pierwszej dekady XX w.

¹⁵⁴ Vide: J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Warszawa 2001.

¹⁵⁵ Vide: Z. Hauser, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu*, Warszawa 2006.

¹⁵⁶ W tej drugiej grupie najwartościowszym wydaje się przewodnik Grzegorza Rąkowskiego (vide: idem, *Podole. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej*, cz. 2, Pruszków 2006), gdyż zawiera on najwięcej wiadomości dotyczących historii Podola i Kamieńca. Poza tym dobrze też, również w oparciu o wcześniejszą literaturę, opisane zostały zabytki Kamieńca.

¹⁵⁷ *Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny*, praca zbior. pod red. naukową O. Płamienickiej, Lwów 2005. Wcześniej ukazała się jego wersja ukraińskojęzyczna – vide: *Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник*, Львів 2003.

i wieloreligijną kulturę materialną i duchową Kamieńca oraz bogactwo i różnorodność jego zabytków, a także współczesność stolicy obecnie ukraińskiego już Podola. Ponadto przewodnik ten zilustrowany został 550 ilustracjami i fotografiami oraz planami i mapami. O wielkiej wartości tej publikacji świadczy także fakt, iż w gronie jej twórców znaleźli zarówno badacze zajmujący się historią miasta, jak i historycy sztuki badający przeszłość jego zabytków.

Poza tym nieco uwagi należy też poświęcić obszernemu opracowaniu Sławomira Kopera, mianowicie jego przewodnikowi historycznemu po Ukrainie¹⁵⁸. Na zasadzie swoistych, nieco sentymentalnych, wędrówek poprzez historię w przystępny sposób opisał on złożone dzieje koronnych Kresów Południowo-Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, a także ich wieloetniczną i wieloreligijną kulturę. Praca została podzielona przez niego na 10 rozdziałów, zatytułowanych w sposób następujący: Rozdział 1, *Najbardziej polskie z miast*, który jak łatwo się domyślić dotyczy Lwowa; Rozdział 2, *Sześć wieków wspólnej historii* opowiada o trudnej historii mieszkańców Kresów, głównie Polaków; Rozdział 3, *Śladami bohaterów „Ogniem i mieczem”* – dotyczy polsko-kozackiego konfliktu, nazwanego powstaniem Chmielnickiego oraz jego propagandowego obrazu z czasów sowieckich; Rozdział 4, *W kręgu Brunona Schulza*, poświęcony został postaci tego artysty, ale również narodzinom przemysłu naftowego w Borysławiu i okolicach, a także innym problemom; Rozdział 5, *Szlakami Wołynia*, poza Krzemieńcem omawia także inne miasta tej krainy; Rozdział 6, *Apokalipsa na Wołyniu* przywołuje polskie walki o niepodległość z czasów I i II wojny światowej; Rozdział 7, zatytułowany został *Podole*, poza innymi miejscami autor zajął się w nim również Kamieńcem Podolskim oraz związaną z nim

¹⁵⁸ S. Koper, *Ukraina przewodnik historyczny. Tragiczne dzieje, polskie ślady*, Warszawa 2011, ss. 449.

legendą o „małym rycerzu”; Rozdział 8 otrzymał wielce wymowny tytuł, mianowicie *Mickiewicz, Eisenstein i Machulski (Odessa)*; Rozdział 9, *Kijów i okolice*, dotyczy złożonych związków tego miasta z Koroną oraz tragicznych w wielu przypadkach losów tamtejszych Polaków. Natomiast ostatni Rozdział 10., zatytułował autor *Sonety krymskie* i omówił w nim, między innymi, uroki tatarskiej kuchni oraz siedzibę chańską w Bachczysaraju i tajemnice skalnego miasta w Czufut-Kale. Pamiętać jednak należy, że Krym nie należał do Kresów, choć miał istotny wpływ na ich skomplikowane dzieje.

W efekcie potencjalny czytelnik tego przewodnika historycznego po Ukrainie otrzymał ciekawą panoramę dziejów najpierw koronnych, a potem polskich Kresów Południowo-Wschodnich, w której Kamieniec Podolski zajmuje dość istotne miejsce¹⁵⁹.

Poprzez fakt wpisania Kamieńca Podolskiego i jego licznych, niezwykle cennych zabytków na światową listę dziedzictwa kulturowego UNESCO, niepomiaralnie wzrosło znaczenie i rola tego miejsca dla rozwoju ludzkiej cywilizacji – co zrozumiałe przede wszystkim europejskiej, której fundamentem jest grecko-rzymska cywilizacja śródziemnomorska oraz chrześcijaństwo odmiany łacińskiej. Wydaje się jednak, iż pomimo wszystkich bolesnych i zmiennych historycznych zaszłości, z faktów tych szczególnie dumni mogą być Polacy oraz spolonizowani już w XVIII wieku Ormianie, a także niegdysiejsi Rusini, a współcześni Ukraińcy. Nie jest więc niczym dziwnym, iż najistotniejsza literatura, zarówno ta naukowa, jak i popularnonaukowa, dotycząca dziejów

¹⁵⁹ Vide także: S. Koper, *Kresy Południowo-Wschodnie. Przewodnik historyczny, polskie ślady*, Warszawa 2015, ss. 325.

miasta oraz jego zabytków wyszła spod piór polskich i ukraińskich badaczy. Należy też przypuszczać, że tak będzie nadal, a zainteresowanie tym szczególnym miejscem – podobnie jak całym Kresami Południowo-Wschodnimi – będzie w dalszym ciągu trwało i skutkowało narastaniem liczby różnorodnych – miejmy nadzieję wartościowych publikacji. W efekcie tego, z biegiem czasu, potencjalny czytelnik zapewne doczeka się rzetelnej i kompleksowej monografii opisującej zarówno całe dzieje Kamieńca, jak i losy wszystkich jego mieszkańców i zabytków. Warto bowiem zauważyć, że już dziś wiemy na ten temat bardzo dużo, co nie wyklucza jednak konieczności prowadzenia dalszych, żmudnych badań źródłowych – przede wszystkim archiwalnych.

Należy też przypuszczać, iż badania te, poza poszerzeniem naszej wiedzy o dziejach Kamieńca oraz Podola i zamieszkującej ten obszar populacji, przyczynią się również do zmiany licznych stereotypów historycznych dotyczących postrzegania, zarówno we współczesnej Polsce, jak i na Ukrainie, przeszłości dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz zamieszkujących ją grup etnicznych i religijnych jedynie przez pryzmat wzajemnych urazów, opartych zarówno na starych, jeszcze polsko-kozackich uprzedzeniach, jak i na faktach znacznie wcześniejszej daty.

Nie należy bowiem zapominać, że dawne koronne Kresy Południowo-Wschodnie byłej Rzeczypospolitej nadal posiadają magnetyzujący urok i także współcześnie wywierają widoczny wpływ na wyobraźnię części Polaków. W dalszym też ciągu będą uzasadnione zainteresowanie historyków i publicystów. Poza tym, o czym również trzeba pamiętać, niektóre z leżących tam miejsc, jak choćby Kamieniec Podolski, stanowią też obiekt mniej lub bardziej wartościowych badań autorów ukraińskich. Zapewne można więc oczekiwać, że następne lata przyniosą kolejne cenne pozycje poświęcone temu niezwykle miejscu oraz wszystkim zamieszkującym je przez wieki społecznościom. Nie należy

też zapominać o rzeczywistym militarnym znaczeniu Kamieńca – szczególnie w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, która w XVI i XVII wieku na tym obszarze zbrojnie i politycznie rywalizowała przede wszystkim z imperium osmańskim i podlegającym mu chanatem krymskim.

Aleksander Smoliński

BIBLIOGRAFIA SELEKTYWNA, ZAWIERAJĄCA WYŁĄCZNIE POZYCJE WYKORZYSTANE W TEKŚCIE, A ODNOSZĄCE SIĘ BEZPOŚREDNIO DO KAMIENĆA PODOLSKIEGO¹⁶⁰

Źródła drukowane

- Biessonow Jewgienij, *Tankista. Z Armią Czerwoną do Trzeciej Rzeszy*, przekład S. Kędzierski, Bellona, Warszawa–Gdańsk 2005.
- *Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku*, oprac. K. Przyboś, Kraków 2007.
- Dobrowolska-Kierył Marta, *Przedwojenne Kresy. Najpiękniejsze fotografie*, Wydawnictwo RM, Warszawa 2010.
- Jamski Piotr J., *Pocztówki z Kresów przedwojennej Polski*, PWN, Warszawa 2012.

¹⁶⁰ Pozostałe pozycje cytowane w przypisach, mające charakter odniesień i wskazówek bibliograficznych – ze względu na ich liczbę – pominięto.

- *Kamieniec Podolski utracony anno 1672*, opublikował J. Woliński, *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1964, t. 10.
- *Kresy w fotografii Henryka Poddębskiego (The Eastern Borderlands in the Photographs by Henryk Poddębski)*, koncepcja albumu, dobór zdjęć i redakcja L. Dulik, W. Golec, Wydawnictwo Ad Rem, Lublin 2010.
- Makowiecki Stanisław, *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, oprac. P. Borek, Collegium Columbinum, Kraków 2008.
- *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*, t. 2, wydał A. Grabowski, Nakładem Józefa Cypcera, Kraków 1845.
- *Opisanie szturmowania do Kamieńca Podolskiego przez cesarza tureckiego*, [w:] *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, zebrał, opracował i wydał J. Kluczycki, t. 2, cz. 2, Wyd. F. Kulczycki, Kraków 1880.
- Pasek Jan, *Pamiętniki*, PIW, Warszawa 1955.
- *Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8, *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, cz. 1, praca zbior., (*Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб, Том 8, Великий терор: польська операція 1937–1939. Частина перша*), IPN, Warszawa–Kijów (Warszawa–Київ) 2010.
- *Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 10, *Rozkaz nr 001353. Operacja proskrypcyjna NKWD 1939–1941*, praca zbior., (*Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб, Том 10, Наказ № 001353. Операція проскрипції НКВД 1939–1941*), IPN, Warszawa–Kijów (Warszawa–Київ) 2020.
- *Polska przedwojenna (Pre-War Poland)*, tekst M. Łoziński, wybór fotografii i oprac. red., przedmowa J. Tazbir, Wydawnictwo Bosz, Olszanica 2017.
- *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, praca zbior. pod red. W. Drelicharza, t. 2, *Dawne województwo podolskie*, oprac. P. Kulisiewicz, IS PAN, Kraków 2005.
- *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, t. 4, *Kamieniec Podolski*, oprac. P. Rabiej, IS PAN, Kraków 2009.
- Skrejko Magdalena, Rybicki Andrzej, *Kresy w starej fotografii*, Wydawnictwo Bosz, Olszanica 2013.

- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, praca zbior. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, Warszawa 1882.
- Sobieski Jan, *Listy do Marysienki*, oprac. L. Kukulski, Czytelnik, Warszawa 1962.
- Wierzbowski Teodor, *Relacyja o upadku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach p. Jerzego Wołodyjowskiego, przez JMci pana Stanisława Makowieckiego stolnika latyczewskiego*, „Przegląd Powszechny” 1886, t. 9 i 10.

- *Кам'янець у старих листівках [(Каме́нец в старых открытках) Kamieniec na starych pocztówkach (Kamianets in old postcards)]*, Науково-популярне видання, Кам'янець-Подільський 2013.
- *Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.*, Укладачі, автори вступної статті С.А. Копилов, А.Б. Задорожнюк, Аксіома, Кам'янець-Подільський 2011.

Opracowania

- Abraham Władysław, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Drukarnia UJ, Lwów 1904.
- Andrejczuk Wiaczesław, *Budowa geologiczna*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Antoniuk Dmytro, *Polskie zamki i rezydencje na Ukrainie*, t. 1 i 2, Instytut Polski Kijów, Kijów 2018.
- Bania Zbigniew, Wiraszka Marta, *Kamieniec Podolski. Miasto – legenda*, Neriton, Warszawa 2001.
- Bereszyński Zbigniew, *Kresowe przedmurze Rzeczypospolitej – mity i rzeczywistość. Próba krytycznej analizy dziedzictwa polityczno-militarnej historii Kresów Wschodnich*, [w:] *Między mitem a rzeczywistością. Kresy Wschodnie w XIX i XX wieku*, praca zbior. pod red. A. Dawid, J. Lusek, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, Uniwersytet Opolski, Bytom–Opole 2017.
- Białkowski Leon, *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*, Druk P. Piotrowskiego, Warszawa 1920.
- Bogdanowski Janusz, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, PWN, Warszawa–Kraków 1996.

- Borek Piotr, *Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich XVII wieku*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Borek Piotr, *Oblężenie Kamieńca Podolskiego w roku 1651*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Borek Piotr, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Collegium Columbianum, Kraków 2001.
- Borzęcki Marek, *Słownik postaci „Ogniem i mieczem”*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1999.
- Brzeźniak Eligiusz, *Klimat*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Brzeźniak Eligiusz, Cabaj Waclaw, Lewik Piotr, Nowak Władysław A., *Osobliwości przyrodnicze*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Brzeźniak Eligiusz, Lewik Piotr, *Stosunki wodne*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Bujnicki Tadeusz, *Sienkiewicz i historia. Studia*, PIW, Warszawa 1981.
- Bujnicki Tadeusz, *Trylogia Sienkiewicza na tle tradycji polskiej powieści historycznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Cabaj Waclaw, *Gleby i szata roślinna*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Cabaj Waclaw, *Rzeźba*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Cholewiński Łukasz, *Zabezpieczenie Kamieńca Podolskiego w czasie wojny o sukcesję polską*, [w:] *Wojna – wojsko – bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki. Studia i materiały*, praca zbior. pod red. A. Aksamitowskiego, R. Gałaj-Dempniak, H. Walczaka, A. Wojtaszaka, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2016.
- Czarnowski Jakub, *Perły Kresów*, Arystoteles, Warszawa 2008.

- Czarnowski Jakub, *Sanktuaria i kościoły Kresów*, Arystoteles, Warszawa 2009.
- Czarnowski Ryszard Jan, *Kresy. Krwawe dzieje*, Wyd. Rytm, Warszawa 2018.
- Czołowski Aleksander, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Napoleon V, Oświęcim 2013.
- Czubiński Jacek, *Przemiany krajobrazu kulturowego placów i ulic Kamieńca Podolskiego w świetle historycznej ikonografii miasta*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Czubiński Jacek, *Studia nad historyczną ikonografią widoków i panoram Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Danilczyk Adam, *Twierdza Kamieniec Podolski w rosyjskich planach wojennych w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 4, praca zbior. pod red. M. Trąbskiego, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy w Częstochowie, Częstochowa 2022.
- Derdej Piotr, *Kamieniec Podolski 1672*, Bellona, Warszawa 2009.
- Dylewski Adam, *Podróż na Kresy od bałtyckich plaż Połagi aż po wierchy Czarnohory*, Świat Książki, Warszawa 2010.
- Dylewski Adam, *Przewodnik Pascala. Ukraina*, Pascal, Bielsko-Biała 2005.
- Dylewski Adam, *Ukraina. Część zachodnia, Kijów i Krym*, Pascal, Bielsko-Biała 2001.
- Dylewski Adam, *Ukraina. Praktyczny przewodnik*, Pascal, Bielsko-Biała 2003.
- Dylewski Adam, Aleksejczuk Oleg, Kardaś Piotr, Kochman Artur, Strojny Aleksander, Tokarski Jacek, *Praktyczny przewodnik. Ukraina*, Pascal, Bielsko-Biała 2007.
- *Dzieje Kresów*, praca zbior., Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków 2006.
- Dziubiński Andrzej, *Drogi handlowe polsko-tureckie*, „Przegląd Historyczny” 1965, t. 53, z. 2.
- Dziubiński Andrzej, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a imperium osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław 1998.

- Dzwonkowski Roman, *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys dziejów*, KUL, Lublin 1997.
- *Encyklopedia Kresów*, praca zbior., Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków [b.r.].
- Evans Andrew, *Ukraina. Przewodnik turystyczny National Geographic*, National Geographic, Warszawa 2008.
- *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, zbiór studiów pod red. M. Nagielskiego, DiG, Warszawa 2000.
- Galusek Łukasz, Jurecki Michał, *Kresy na nowo odkryte. Wspólne dziedzictwo Polski i Ukrainy*, MCK, Kraków 2007.
- Górka Olgierd, *„Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna*, MON, Warszawa 1986.
- Górską Aleksandra, *Kresy. Przewodnik*, Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków [b.r.].
- Grzybowski Stanisław, *Uroczystości w Kairze po zdobyciu Kamieńca Podolskiego w 1672 r.*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Hałambiec Marek J., *Dzieje klasztoru Ojców Franciszkanów dawnej prowincji ruskiej w diecezji Kamieniecko-Podolskiej*, [w:] *Pasterz i Twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, praca zbior. pod red. J. Wołczańskiego, Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej Ob. Łac., Kraków–Kamieniec Podolski 2001.
- Hański Oleg, *Garnizon Kamieńca Podolskiego do końca XVI wieku*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 3, *Miasto i wojna*, praca zbior. pod red. W. Jarno, J. Kity, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021.
- Hauser Zbigniew, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu*, Burchard Edition, Warszawa 2006.
- Janczykowski Jan, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Janczykowski Jan, *O potrzebie badań fortyfikacji Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.

- Jasienica Paweł, *Rzeczypospolita Obojga Narodów*, t. 2, *Calamitatis regnum*, PIW, Warszawa 1990.
- Jureczko Andrzej, *Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- *Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny*, praca zbior. pod red. nauk. O. Płamienickiej, Lwów 2005.
- Karpiński Tomasz, *Regulament warty podług którego się każdy w kamienieckim garnizonie regulować powinien*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 3, praca zbior. pod red. M. Trąbskiego, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy w Częstochowie, Częstochowa 2020.
- Kiryk Feliks, *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Kiryk Feliks, *Z zagadnień zaopatrzenia dawnego miasta w wodę*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Kobojeck Elżbieta, Kobojeck Sławomir, *Kresy. Najpiękniejsze miejsca i budowle*, Dragon, Bielsko-Biała 2011.
- Kobojeck Elżbieta, Kobojeck Sławomir, *Kresy. Najpiękniejsze miejsca i budowle*, Dragon, Bielsko-Biała 2012.
- Kołodziejczyk Dariusz, *Kamieniec Podolski pod panowaniem tureckim 1672–1699*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Konopczyński Władysław, *Konfederacja barska*, t. 1 i 2, Zysk i S-ka, Warszawa 1991.
- Koper Sławomir, *Kresy Południowo-Wschodnie. Przewodnik historyczny, polskie ślady*, Bellona, Warszawa 2015.
- Koper Sławomir, *Ukraina przewodnik historyczny. Tragiczne dzieje, polskie ślady*, Bellona, Warszawa 2011.
- Kosman Marceli, „Ogniem i mieczem” między historią a artystyczną wizją przeszłości, „Życie i Myśl” 1999, nr 2.

- Kosman Marcei, „*Ogniem i mieczem*” – *prawda a legenda*, G&P, Poznań 1999.
- *Kresy. Piękno utracone*, słowo wstępne J.K. Ostrowski, zdjęcia S.W. Tarasow, Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków [b.r.].
- Król Renata, *Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII w.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, r. 8 (59), nr 4 (219).
- Król Renata, *Reformy miejskie w Kamieńcu Podolskim. Działalność Komisji Boni Ordinis i Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Król-Mazur Renata, *Kamieniec Podolski w czasie konfederacji targowickiej i wojny polsko-rosyjskiej (1792–1793)*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 4, praca zbior. pod red. M. Trąbskiego, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy w Częstochowie, Częstochowa 2022.
- Król-Mazur Renata, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Avalon, Kraków 2008.
- Krzyżanowski Julian, *Twórczość Henryka Sienkiewicza*, PIW, Warszawa 1973.
- Krzyżanowski Julian, *W kręgu wielkich realistów*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1962.
- Kubala Ludwik, *Szkice historyczne. Serya pierwsza*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa–Kraków 1901; *Serya druga*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Kraków 1901.
- Kupezak Janusz M., *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1994.
- Kurtyka Janusz, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i w 1. połowie XV wieku*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Łukacz Marek, *Pokolonizacyjna zabudowa przy Rynku Polskim w Kamieńcu Podolskim w świetle wpływów zachodnioeuropejskich*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.

- Machynia Mariusz, Marcinek Roman, *Kresy. Zamki i fortalicje*, Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków [b.r.].
- Maciuk Orest, *Zamki i twierdze Ukrainy Zachodniej. Podróże historyczne*, Centrum Europy, Lwów 2008.
- Majewski Wiesław, *Sienkiewicz – przodek nas, historyków*, [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, praca zbior. pod red. M. Nagielskiego, DiG, Warszawa 2000.
- Mańkowski Andrzej E., *Tematyka podolska na łamach „Rzeczypospolitej” i „Gazety Wyborczej”*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Marczyński Wawrzyniec, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej*, Drukiem Józefa Zawadzkiego, Wilno 1820–1822.
- Mączyński Ryszard, *Spór Hilarego Szpilowskiego ze Stanisławem Zawadzkiem o zasady sztuki architektonicznej przy wznoszeniu koszar w Kamieńcu Podolskim*, „Sztuka i Kultura” 2014, t. 2.
- Mądzik Marek, Korzeniowski Mariusz, Latawiec Krzysztof, Tarasiuk Dariusz, *Polacy na Wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, UMCS, Lublin 2014.
- Motylewicz Jerzy, *Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Nicieja Stanisław Sławomir, *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych*, t. 17, *Twierdze Rzeczypospolitej. Kamieniec Podolski, Chocim, Okopy Świętej Trójcy, Jazłowiec, Trembowla*, Wydawnictwo MS, Opole 2021.
- Nicieja Stanisław Sławomir, *Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie*, Iskry, Warszawa 2006.
- Nowak Tadeusz Marian, *Arsenały artylerii koronnej w latach 1632–1655*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1973, t. 19, cz. 1.
- Nowak Tadeusz Marian, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1973, t. 19, cz. 1.
- Nowak Tadeusz Marian, *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w świetle zabytków kartograficznych*, „Z Dziejów Kartografii” 1991, t. 5.

- Nowak Tadeusz Marian, *Twierdza Kamieniec Podolski w XVIII w. na tle polskiej fortyfikacji na ziemiach zagrożonych najazdami Turków i Tata-
rów*, [w:] *Fortyfikacja*, t. 1, Warszawa–Kraków 1995.
- Okoń Waldemar, *Kresy w malarstwie*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wro-
cław 2006.
- Orłowicz Mieczysław, *Przewodnik po Europie. Europa Wschodnia i Środ-
kowa (Rosya, Austro-Węgry, Niemcy i Szwajcarya)*, Nakładem E. Star-
czewskiego, Warszawa–Kraków 1914.
- Orłowicz Mieczysław, *Przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie
i Śląsku Cieszyńskim*, Książnica Polska, Lwów 1919.
- Osip-Pokrywka Magda, Osip-Pokrywka Mirek, *Polskie ślady na Ukrainie.
Przewodnik*, Wydawnictwo Bosz, Olszanica 2013.
- Pajewski Janusz, *Buńczuk i koncert. Z dziejów wojen polsko-tureckich,
De Facto*, Warszawa 2006.
- Pałkow Taras, *Kamieniec Podolski, Chocim, zamki doliny Zbrucza, To-
wtry Podolskie. Przewodnik*, Ladeks, Lwów 2010.
- Pelczar Roman, *Jezuici w Kamieńcu Podolskim (1608–1773)*, [w:] *Kamie-
niec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red.
F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Płamienicka Olga, Płamienicka Eugenia, *Most zamkowy w Kamieńcu Po-
dolskim na marginesie badań kolumny Trajana w Rzymie*, „Kwartalnik
Architektury i Urbanistyki” 1998, t. 43, z. 3.
- Płamienicka Olga, Rymsha Janusz, *Most zamkowy w Kamieńcu Podol-
skim*, [w:] *IV Konferencja Naukowo-Techniczna. Inżynieryjne Problemy
Odnowy Staromiejskich Zespołów Zabytkowych*, Kraków 21–23 maja
1998, t. 2, Kraków 1998.
- *Polska Jana Długosza*, red. nauk. H. Samsonowicz, PWN, Warszawa 1984.
- Popiołek Bożena, *Podole w czasach Augusta II*, [w:] *Kamieniec Podolski.
Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka,
Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Popiołek Bożena, *Życie w twierdzy kamienieckiej w czasach Augusta II
na podstawie listów komendanta Rappego*, [w:] *Kamieniec Podolski.
Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka,
Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Prokop Krzysztof R., *Biskupi kamienieccy od średniowiecza do współcze-
sności. Szkice biograficzne*, Biblioteka „Wołanie z Wołynia”, Biały Duna-
jec–Ostróg 2007.

- Proskurniak Mirosław, *Krajobrazy miasta*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Prusiewicz Aleksander, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Księgarnia Nakładowa L. Idzikowskiego, Kijów–Warszawa 1915.
- Przeździecki Aleksander, *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*, Wyd. Teofil Glunckberg, Wilno 1841.
- Przybył Jan, *Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana*, Nortom, Wrocław 1998.
- Przybył Jan, *Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji*, Thesaurus, Łódź–Wrocław 2007.
- Rasszczupkin Aleksander, *Kamieniec Podolski. Antemurale Christianorum*, Oium, Kamieniec Podolski 2006.
- Rasszczupkin Aleksander, *Kamieniec-Podolski*, Oium, Kamieniec Podolski [b.r.].
- Rasszczupkin Aleksander, *Katedra św. Apostołów Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim*, Oium, Kamieniec Podolski 2003.
- Rąkowski Grzegorz, *Podole. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej*, cz. 2, Rewasz, Pruszków 2006.
- Rolle Józef Antoni, *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 1 i 2, *Kamieniec nad Smotryczem*, wydanie drugie przerobione i powiększone przez autora, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa–Kraków 1880.
- Rolle Michał, *Kamieniec Podolski*, Warszawa 1925.
- Rolle Michał, *Rzemiennym dyszlem. Z dziejów Kamieńca Podolskiego*, Lwów 1914.
- Rosowski Witalij, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918–1941*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2008.
- Rymcza Janusz, *Most zamkowy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Serczyk Władysław, *Historia Ukrainy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- Sikorski Michał, *Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672*, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2007.
- Skrok Zdzisław, *Podolska legenda. Powstanie i pogrzeb polskiego Podola*, Iskry, Warszawa 2007.

- Smoliński Aleksander, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów bylej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (I). Kamieniec Podolski – dzieje miasta i twierdzy*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 1 (96).
- Smoliński Aleksander, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów bylej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (II). Kamieniec Podolski – świątynie*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 4 (99).
- Smoliński Aleksander, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów bylej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (III). Kamieniec Podolski – świątynie niekatolickie, synagoga oraz inne obiekty*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 5 (100).
- Smoliński Aleksander, *Kamieniec Podolski – dzieje i obecny stan kresowej twierdzy dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Rocznik Kresowy” 2020, r. 6, nr 6 (8), z. 2.
- Smoliński Aleksander, *Kamieniec Podolski – dzieje i obecny stan twierdzy*, [w:] *Origines, fontes et narrationes – pośród kręgów poznania historycznego. Prace ofiarowane Profesorowi Marcelemu Antoniewiczowi w 65. rocznicę urodzin*, praca zbior. pod red. M. Cetwińskiego, M. Janika przy współudziale M. Nity, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy w Częstochowie, Częstochowa 2018.
- Smoliński Aleksander, *Kamieniec Podolski i jego zamek jako ślad dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] *Homo doctus in se semper divitias habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małkowi z okazji siedemdziesięciolecia urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, praca zbior. pod red. W. Polaka, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.
- Smoliński Aleksander, *Kamieniec Podolski – ślad potęgi dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsce literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, „Wiadomości Historyczne. Czasopismo dla Nauczycieli” 2009, r. 52, nr 3 (284).
- Smoliński Aleksander, *O micie Kamieńca Podolskiego – ślady Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsca literackich inspiracji Henryka*

- Sienkiewicza*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2017, t. 16.
- Smoliński Aleksander, *Polska i polskojęzyczna literatura historyczna dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2009, nr 5 (112).
 - Smoliński Aleksander, *Polska oraz obcojęzyczna literatura dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego – uzupełnienia*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2010–2011, nr 3–4.
 - Smoliński Aleksander, *Polskojęzyczna literatura naukowa, popularno-naukowa oraz popularna z końca XIX w. oraz z przełomu XX i XXI w. dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2014, nr 2 (134).
 - Smoliński Aleksander, *Przegląd polskiej literatury historycznej dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego – uzupełnienia*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2011, nr 2 (121).
 - Smoliński Aleksander, *Przegląd polskiej oraz obcojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2009, nr 2.
 - Smoliński Aleksander, *Przegląd polskiej oraz rosyjsko- i ukraińskojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Історичний Архів. Наукові Студії” 2009, випуск 3.
 - Smoliński Aleksander, *Przegląd polskiej oraz ukraińskiej i rosyjskojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Obok siebie. Studia polsko-ukraińskie*, praca zbior. pod red. nauk. K. Kościelniaka, M. Krotofila, A. Smolińskiego, Signum, Toruń 2014.
 - Smoliński Aleksander, *Zbaraż i Kamieniec Podolski – ślady Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsca literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, [w:] *Sienkiewicz dzisiaj. Formy (nie)obecności*, praca zbior. pod red. B. Burdzieja, E. Owczarz, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2010.
 - Spież Jan A., *Dominikanie w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *Pasterz i Twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, praca zbior.

pod red. J. Wołczańskiego, Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej Ob. Łac., Kraków–Kamieniec Podolski 2001.

- Sroczyńska Jolanta, *Nieznane dzieje budowy klasztoru i kościoła zakonu jezuitów w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Stoliccki Jarosław, *Sprawa kamieniecka – upadek twierdzy w opinii szlacheckiej*, „*Studia Historyczne*” 1993, z. 1.
- Strojny Aleksander, Bzowski Krzysztof, Grossman Artur, *Przewodnik. Ukraina zachodnia. Tam szum Prutu, Czeremoszu...*, Bezdroża, Kraków 2007.
- Stroński Henryk, *Kościół rzymskokatolicki na Podolu na początku XX wieku w świetle wspomnień ks. abp. Piotra Mańkowskiego*, [w:] *Piękno Podola. Ziemia i ludzie, tradycje i kultury*, praca zbior. pod red. J. Tarniowego, S. Kociola, M. Zengela, Żary 2004.
- Stroński Henryk, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Wspólnota Polska, Warszawa 1998.
- *Sztuka na dawnych Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej. Fotografie z XIX wieku*, praca zbior. pod red. W. Walanusa, Universitas, Kraków 2013.
- Śliwińska-Słomska Izabela, *Sytuacja wewnętrzna w Kamieńcu Podolskim w lecie 1648 roku w korespondencji sędziego ziemskiego podolskiego Łukasza Miaskowskiego*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 5, *Miasto i wojna*, praca zbior. pod red. W. Jarno, J. Kity, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021.
- Tadás Andrzej, *Wokół międzywojennego sporu o historyczność „Ogniem i mieczem”*, „*Pamiętnik Literacki*” 1985, z. 3.
- Tokarski Jacek, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Burchard Edition, Warszawa 2001.
- Trajdos Tadeusz M., *Kościół katolicki na Podolu (1340–1434)*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- „*Trylogia*” Henryka Sienkiewicza. *Historia, dzieło, recepcja*, praca zbior. pod red. L. Ludorowskiego, PWN, Warszawa 1978.
- „*Trylogia*” Henryka Sienkiewicza. *Studia, szkice, polemiki*, praca zbior. pod red. T. Jodelki, PIW, Warszawa 1962.
- Umiastowski Roman, *Terytorium Polski pod względem wojskowym*, Nakładem autora, Warszawa 1921.

- Urbańska Marta A., *Typologia pamięci (o architekturze domowej Podola)*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Wagner Marek, „*Lud ognisty*” dawnej Rzeczypospolitej. *Studia z dziejów artylerii polskiej XVII wieku*, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze–Tarnowskie Góry 2022.
- Wagner Marek, *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 1, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2009.
- Wagner Marek, *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 2, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2009.
- Węglicka Katarzyna, *Kresowym szlakiem. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, KiW, Warszawa 2005.
- Węglicka Katarzyna, *Na dalekiej Ukrainie. Gawędy kresowe*, KiW, Warszawa 2007.
- Węglicka Katarzyna, *Wędrówki kresowe. Gawędy o miejscach ludziach i zdarzeniach*, KiW, Warszawa 2006.
- Wilkoń Aleksander, *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem*, Uniwersytet Śląski, wyd. 2, Katowice 2019.
- Woliński Janusz, *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, MON, Warszawa 1983.
- Wolski Marian, *Zmiany heraldyczne u szlachty polskiej w kontekście jej migracji na Podole*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Wójcik Zbigniew, *Jan Sobieski 1629–1696*, PIW, Warszawa 1983.
- Wójcik Zbigniew, *Jan III Sobieski*, PIW, Warszawa 2021.

- Антонюк Дмитр, *Сто п'ятдесят польських замків і резиденцій в Україні*, Частина I, Грані-Т, Київ 2011.
- Батюшков П. Н., *Подолія. Историческое описание*, Санкт-Петербург 1891.
- Будзей Олег, *Вулицями Кам'яця-Подільського*, Видавництво «Світ», Львів 2005.
- Вечерський Ві́ктор Васи́льович., *Фортеці й замки України*, Десяняська правда, Київ 2011.

- Завальнюк Олександр, Комарницький Олександр, *Кам'янець Подільський. Історико-популярний нарис*, Абетка-Нова, Кам'янець Подільський 2001.
- Завальнюк Олександр., Комарницький Олександр, *Нариси з історії Кам'янця-Подільського*, Центр Європи, Львів 2006.
- Івченко Андрій, *Путівник. Україна. Захід*, Картографія, Київ 2009.
- *Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник*, Центр Європи, Львів 2003.
- Копилов Сергій Анатолійович, *Кам'янець-Подільський і польсько-турецька війна 1672–1676 рр.: рецепція в українському історичному письменстві (кінець XVII – перша третина XVIII ст.)*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Kraków 2005.
- Крамар Сергій І., *Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад. Історико-правовий нарис*, Медобори Кам'янець Подільський 2010.
- Лесник О.В., *Замки та монастири України*, Львів 1993.
- Лиходедов Владимир (Likhodedov V.), *Синагоги. Еврейская жизнь (Synagogues. Jewish Life)*, Рифтур, Минск 2007.
- Мацюк Орест, *Замки і фортеці західної України. Мандрівки історичні*, Центр Європи Львів 1997.
- Михайловський Віталій, *Велика земельна власність на західному Поділлі у XV ст. (на прикладі документів для Шафранців і Одровонжів)*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
- Мондзік Марек, Коженювський Маріуш, Лятавец Кшиштоф, Тарасюк Даріуш, , *Поляки в центральній та східній Україні у 1832–1921 роках*, Переклад з польської Б. Цимбал, Н. Шишкіна, Ніка-Центр, Київ 2017.
- Палков Тарас, *Замки України. Історія и легенды. Путеводитель*, Ладекс Львів, Львов 2011.
- Палков Тарас, *Кам'янець-Подільський, Хотин, замки долини Збруча, Подільські Товтри*, Ладекс Львів, Львів 2010.
- *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, Том 4, Сумская область, Тернопольская область, Харьковская область, Херсонская область, Хмельницкая область, Черкасская*

- область, Черниговская область, Черновицкая область, коллегияльная работа под редакцией Г.Н. Логвина, Киев 1986.
- Петров Микола, *Історична монографія Кам'янця Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*, Абетка-НОВА, Кам'янець Подільський 2002.
 - Петров Микола, *Передмістя Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
 - Пламеницька Ольга, *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізноантичний – ранньомодерний час)*, ФОП Сисин О. В., Кам'янець-Подільський 2012.
 - Пламеницька Ольга, *Кам'янець-Подільський*, Абрис, Київ 2004.
 - Пламеницька Ольга, *Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі*, Абетка Кам'янець-Подільський 2005.
 - Пламеницька Ольга, *Християнські святині Кам'янця на Поділлі*, Техніка, Київ 2001.
 - Расщупкин Олександр Іванович, Трубочанінов Сергій Васильович, *Кам'янець на Поділлі*, Кам'янець-Подільський 2017.
 - Сецинский Е., *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*, Киев 1895.
 - Станіславська Л., Жигайло В. – фотографії, *Кам'янець-Подільський*, Кам'янець-Подільський [b.g.].
 - Степанков Валерій, *Кам'янець-Подільський та його околиці у 1648 – початку 1649 років*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2005.
 - Степанков Валерій, *Подільські опришки та їх боротьба з турецькою залогою Кам'янця-Подільського (осінь 1672–1674 рр)*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbior. pod red. F. Kiryka, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
 - Сторчовий В.М., Нестеренко В.А., *Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки XX ст. Історико-релігійне дослідження*, Коломия 2001.
 - Трубочанінов Сергій, Затварницька Алла, Макарова Олена, *Країна замків і фортець, Оїум, Кам'янець-Подільський* 2007.

An overview of the most influential Polish, Ukrainian, and Russian-language literature on the history of Kamianets-Podilskyyi. Preliminary overview and evaluation of the achievements of Polish historiography of the Southeastern Kresy region, formerly under the Polish crown

Keywords

Polish-Lithuanian Commonwealth, Eastern Kresy, Polish crown lands, Southeastern Kresy, Kamianets-Podilskyyi, Polish and foreign literature on the history and the present of Kamianets-Podilskyyi

Abstract

The Eastern Kresy region, formerly under the rule of the multi-ethnic, multi-religious, and multi-cultural Polish-Lithuanian Commonwealth, although virtually no longer a part of the Polish territory, to this day has a magnetic appeal and stirs the imagination of some contemporary Poles – chiefly those whose family roots go back to the former Northeastern and Southeastern Kresy regions. It also evokes a nostalgic longing for the so-called “paradise lost” and a sense of pride in Poland’s great and glorious, and at the same time long-gone days of old. This phenomenon has resulted in numerous academic and, even more commonly, popular science publications, including foreign language ones. Thanks to them, the contemporary Poles can learn about the complex and rich political, military, and social history, mainly of the former Polish Eastern Kresy region, including the Podolia region and the city of Kamianets-Podilskyyi lying therein, together with its heritage sites. The main aim of this publication is to present an overview of the most influential Polish, Ukrainian, and Russian-language literature on the political, social, and military history and heritage sites of one of the Kresy cities most important to the Polish people – Kamianets-Podilskyyi. The overview opens with an introduction of works published in the 19th century and at the beginning of the 20th century, subsequently highlighting the most influential works published under the Second Polish Republic, as well as studies conducted in the People’s Republic of Poland. The overview concludes with a list and an attempt at evaluating the most significant source publications, monographs, and collective studies published in Poland after 1989, and in Ukraine after it regained its political independence.

Ein Überblick über die wichtigste polnische sowie ukrainische und russische Literatur zur Geschichte von Kamieniec Podolski. Ein Beitrag zur Überprüfung und Bewertung der polnischen Geschichtsschreibung über die ehemaligen Kronländer des südöstlichen Grenzgebiets

Schlüsselwörter

Republik Beider Nationen, Ostgebieten, Krone (polnisch) Südöstliches Gebieten, Kamieniec Podolski, polnische und ausländische Literatur zur Geschichte und Gegenwart von Kamieniec Podolski

Zusammenfassung

Die ehemalige Krone östlichen Gebieten der multiethnischen, multireligiösen und multikulturellen Republik Beider Nationen, die heute fast vollständig außerhalb des polnischen Staatsgebiets liegen, üben nach wie vor eine große Anziehungskraft aus und beeinflussen nach wie vor die Vorstellungskraft eines bestimmten Teils der heutigen Polen - vor allem derjenigen, deren familiäre Wurzeln in den ehemaligen nordöstlichen oder südöstlichen Gebieten liegen. Sie wecken auch eine Art Nostalgie für das sprichwörtliche "verlorene Paradies" und ein Gefühl des Stolzes auf die eigene große und glorreiche, aber gleichzeitig längst vergangene Vergangenheit. Dieses Phänomen hat zu zahlreichen wissenschaftlichen und noch zahlreicheren populärwissenschaftlichen Veröffentlichungen geführt, auch in Fremdsprachen. Dank ihnen können moderne Polen die komplexe und reiche politische, militärische und soziale Geschichte kennenlernen, vor allem die, die ehemaligen polnischen Ostgebiete, einschließlich Podolien und der dort gelegenen Stadt Kamieniec, sowie deren Denkmäler. Der Autor dieses Materials hat sich zum Ziel gesetzt, die wichtigste polnische, aber auch ukrainische und russische Literatur über die politische, soziale und militärische Geschichte und die Denkmäler einer der für Polen wichtigsten Grenzstädte – Kamieniec Podolski – zu besprechen. Jahrhundert und zu Beginn des 20. Jahrhunderts geschrieben wurden, gefolgt von einem Hinweis auf die wichtigsten Werke, die während der Zweiten Republik veröffentlicht wurden, sowie auf Studien, die während der Volksrepublik Polen geschrieben wurden. Die Diskussion schließt mit einer Auflistung und dem Versuch einer Bewertung der wichtigsten Quellenpublikationen, Monographien und Sammelwerke, die in Polen nach 1989 und in der Ukraine nach der Wiedererlangung der politischen Unabhängigkeit erschienen sind.

Обзор наиболее значимых публикаций по истории Каменца-Подольского на польском, украинском и русском языках. К вопросу об обзоре и оценке польских историографических трудов по теме истории бывших юго-восточный рубежей Королевства Польского.

Ключевые слова

Речь Посполитая, Восточные рубежи Польши, Юго-восточные рубежи Королевства Польского, Каменец-Подольский, польская и зарубежная литература по истории и современности Каменца-Подольского

Резюме

Бывшие юго-восточные рубежи Королевства Польского, являющегося частью многонациональной, многоконфессиональной и многокультурной Речи Посполитой, хоть в настоящее время почти полностью находятся за пределами польского государства, то все еще привлекают внимание и продолжают оказывать огромное влияние на умы определенной части современных поляков – в основном тех, чьи семьи происходят с бывших северо- или юго-восточных рубежей Польши. Они вызывают своеобразную ностальгию по пресловутому «потерянному раю», а также чувство гордости за свое великое и славное, но одновременно давно канувшее в лету прошлое. Результатом этого явления стали многочисленные публикации, как научные, так и, в большинстве своем, научно-популярные, в том числе и на иностранных языках. Благодаря им современные поляки могут узнать больше о сложной и богатой политической, военной и общественной истории, главным образом, бывших восточных рубежей Польши, в том числе – Подолья и расположенного там города, Каменца-Подольского, а также прочитать о его исторических памятниках. Автор данного материала поставил перед собой цель описать наиболее значимые публикации на польском, украинском и русском языках, посвященные политической, общественной и военной истории, а также памятникам одного из важнейших для польской истории пограничных городов – Каменца-Подольского. Обзор начинается с литературы, написанной в 19 и в начале 20 века, затем представляются наиболее важные работы, опубликованные в довоенный период, а также труды, написанные в период Польской Народной Республики. В заключение приводится список и дается оценка наиболее значимых публикаций, монографий и коллективных трудов, вышедших в Польше после 1989 г. и в независимой Украине.